

ওঁ

শ্ৰী পৰমাত্মনে নমঃ

অথ চতুৰ্থোহধ্যায়ঃ

তিনি আধ্যায়ত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই আশ্বাসন দি কৈছিল যে দোষ দৃষ্টিৰ পৰা আঁতৰত থাকি যি মানৱেই শ্ৰদ্ধায়ুক্ত হৈ মোৰ মত অনুসৰি চলে তেওঁ কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হৈ থাকিব। কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা মুক্তি দিব পৰা ক্ষমতা যোগ (জ্ঞানযোগ বা কৰ্মযোগ) দুটাতেই আছে। যোগতেই যুদ্ধৰ সঞ্চাৰ নিহিত হৈ আছে। প্ৰস্তুত আধ্যায়ত তেওঁ কৈছে যে এই যোগৰ প্ৰণেতা কোন? ইয়াৰ ক্ৰমিক বিকাশ কেনেকৈ হয়?

শ্ৰী ভগৱানুৱাচ

ইমং বিৱস্বতে যোগং প্ৰোক্তৱানহমৰ্যয়ম্।

বিৱস্বান্মনৰে প্ৰাহ মনুৰিক্ষ্মাকবেহৱৰীৎ।। ১।।

অৰ্জুন! মইয়ে এই অবিনাশী যোগৰ বিষয়ে কল্পৰ আদিত **বিৱস্বান্** (সূৰ্য্য) ৰ প্ৰতি কৈছিলো, বিৱস্বানে মনুক আৰু মনুৱে **ইক্ষাকুক** কৈছিল। কোনে কৈছিল? মইয়ে। শ্ৰীকৃষ্ণ কোন আছিল? এজন যোগী। তত্ৰস্থিত মহাপুৰুষেই এই অবিনাশী যোগক কল্পৰ আৰম্ভনীত অৰ্থাৎ ভজনৰ আৰম্ভনীত বিৱস্বান অৰ্থাৎ যি বিবশ হৈ আছে এনে প্ৰাণীক কোৱা হয়। সুৰত আনি দিয়ে। ইয়াত সূৰ্য্য এটা প্ৰতীক, কিয়নো সুৰতত তেওঁ পৰম প্ৰকাশ স্বৰূপ আৰু তাতেই তেওঁক (সূৰ্য্য) পোৱা যায়।

এই যোগ অবিনাশী। শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে ইয়াৰ আৰম্ভনীৰ বিনাশ নাই। এই যোগৰ আৰম্ভ মাত্ৰ কৰি দিলেই ই পূৰ্ণত্ব দিহে শাস্ত হব। শৰীৰৰ শুশ্ৰৱা ঔষধৰ পৰা হয়, কিন্তু আত্মাৰ শুশ্ৰৱা ভজনৰ পৰা। এই সাধন-ভজনো কোনো মহাপুৰুষৰেই অৱদান। মোহৰ নিচাত অচেতন হৈ থকা আদিম মানৱ য'ত ভজনৰ কোনো সংস্কাৰেই নাছিল, যোগৰ বিষয়ত যি জনে কেতিয়াও ভৱাই নাছিল, এনেকুৱা মানুহে কোনো মহাপুৰুষক দেখিলে, তেতিয়া তেওঁৰ

দৰ্শন মাত্ৰই, তেওঁৰ বাণীয়ে, এৰা ধৰাৰ ভাৱৰ সেৱা আৰু সান্নিধ্যই যোগৰ সংস্কাৰ তেওঁত সঞ্চাৰিত হয়। গোস্বামী তুলসীদাসে ইয়াকে কৈছে -

‘জে চিতয়ে প্ৰভু জিন্হ প্ৰভু হেৰে, তে সব ভয়ে পৰমপদ জোণ্ড’।
(ৰামচৰিতমানস)

শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে এই যোগ মই আদিত সূৰ্য্যক কৈছিলো ‘সূৰ্য্যো অজায়ত’ মহাপুৰুষে দৃষ্টি নিষ্ক্ষেপ কৰা মাত্ৰকে যোগৰ সংস্কাৰ সুৰতত প্ৰসাৰিত হব ধৰে। স্বয়ং প্ৰকাশ, নিজৰ বশত থকা পৰমেশ্বৰৰ নিবাস সকলোৰে হৃদয়ত আছে, সুৰা (শ্বাস)ৰ নিৰোধেই তাৰ-প্ৰাপ্তীৰ বিধান। মানে সুৰতত সংস্কাৰৰ সৃজনেই সূৰ্য্যৰ প্ৰতি কোৱা হৈছে। সময়ত এই সংস্কাৰ খনত স্ফুৰিত হলে মহাপুৰুষৰ সেই বাক্যৰ প্ৰতি ইচ্ছা জাগ্ৰত হলে মহাপুৰুষৰ সেই কথা থাকে তাক পাবৰ কাৰণে হয়। মনত যদি কোনো কথা থাকে তাক পাবৰ কাৰণে ইচ্ছা অৱশ্য হয়, এই টোৱেই হ’ল মনুৱে ইক্ষাকুক কোৱা। মনত এনে কুৰা এটা লালচা হয়যে সেই নিয়ত কৰ্ম কৰা হওক, যি অবিনাশী, যি কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা মোক্ষ দিয়ে, এনেকুৱা হ’লে কৰা হওক বুলি কৰাত, অৰাধনাৰ গতি ধৰি লয়। গতি ধৰি লোৱাৰ পিছত এই যোগে ক’ত পোৱাব গৈ? এই সম্পৰ্কে কয় -

এৱং পৰম্পৰাপ্ৰাপ্তমিমং ৰাজৰ্ষয়ো বিদুঃ।

স কালেনেহ মহতা যোগো নষ্টঃ পৰন্তপ।। ২।।

এই প্ৰকাৰে কোনো মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা সংস্কাৰবিহীন পুৰুষক সুৰাত (শ্বাসত), সুৰাৰ পৰা মনত, মনৰ পৰা ইচ্ছাত আৰু ইচ্ছা প্ৰবল হলে ক্ৰিয়াত্মক আচৰণত পেলাই এই যোগে ক্ৰমশঃ উন্নতি কৰি কৰি ৰাজৰ্ষি শ্ৰেণীলৈকে পাই যায়, সেই আৱস্থা পালেহে ই বিদিত হব ধৰে। এই স্তৰৰ সাধকত ঋদ্ধি-সিদ্ধিৰ সঞ্চাৰ হব ধৰে। সেই যোগ এই মহত্বপূৰ্ণ কালত এই লোকতেই (শৰীৰতেই) প্ৰায়ে নষ্ট হৈ যায়। এই সীমাক কেনেকৈ পাৰ কৰা যায়? কি এই বিশেষ ঠাইত পাই সকলো নষ্ট হয়? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-নহয়, যি জন মোৰ আশ্ৰিত, মোৰ প্ৰিয় ভক্ত, অনন্য সখ। তেওঁ নষ্ট নহয় -

স এৰায়ং ময়া তেহদ্য যোগ ঃ প্রোক্ত ঃ পুৰাতন ঃ।

ভক্তোহসি মে সখা চেতি বহস্যহতদুত্তমম্ ॥ ৩১১

সেইটো পুৰাতন যোগেই এতিয়া মই তোমাক বৰ্ণনা কৰিছো, কিয়নো তুমি মোৰ ভক্ত আৰু সখা আৰু এই যোগ উত্তম, বহস্যপূৰ্ণ। অৰ্জুন ক্ষেত্ৰীয় শ্ৰেণীৰ সাধক আছিল,ৰাজৰ্ষি অৱস্থা পাব পৰা আছিল, য'ত ঋদ্ধি-সিদ্ধিয়ে সাধকক নষ্ট কৰি পেলায়। এই কালতো যোগ কল্যাণকাৰক হৈ আছে, কিন্তু প্ৰায়ে সাধক তালৈকে পাই বিভ্ৰান্ত হৈ পৰে। এনে অবিনাশী কিন্তু বহস্যময় যোগ শ্ৰীকৃষ্ণই অৰ্জুনক কৈছিল; কিয়নো অৰ্জুন নষ্ট হোৱা অৱস্থাত আছিল। কিয় কলে? এই কাৰণেই যে তুমি মোৰ ভক্ত, অনন্য ভাৱেৰে মোৰ আশ্ৰিত, মোৰ প্ৰিয়, সখা।

আধ্যায়ৰ প্ৰাৰম্ভনীতেই ভগৱানে কৈছিল যে এই অবিনাশী যোগক কল্পৰ আদিত ময়েই সূৰ্য্যক কৈছিলো। সূৰ্য্যৰ পৰা মনুক এই গীতা প্ৰাপ্ত হ'ল। মনুৱে ইয়াক নিজৰ মনত (স্মৃতিত) ৰাখিলে। মনুৰ পৰাই এই স্মৃতি ইক্ষাকুৱে পালে, যাক ৰাজৰ্ষি বিলাকে জানিলে, কিন্তু সেই মহত্ব পূৰ্ণ সময়তেই এই যোগ লুপ্ত হৈ গ'ল। সেই পুৰণা স্মৃতি-জ্ঞান ভগৱানে অৰ্জুনক কলে। সাৰাংশত কবলৈ হলে মনুৱে যি জ্ঞান প্ৰাপ্ত কৰিছিল সেয়াই এই গীতা। মনুৱে সেইটোবেই পৰম্পৰা ভাৱে পাইছিল। ইয়াৰ অতিৰিক্ত কি স্মৃতিনো ধাৰণ কৰিব? গীতা-জ্ঞান শ্ৰৱণৰ পাচত ওঠৰ আধ্যায়ৰ শেষত অৰ্জুনে কৈছে যে মোৰ স্মৃতি প্ৰাপ্ত হ'ল, যেনেদৰে মনুক প্ৰাপ্ত হৈছিল। হয়, এই শ্ৰীমৎভাগৱৎ গীতাই হ'ল বিশুদ্ধ মনুস্মৃতি।

যি পৰমাত্মা পাবৰ মোৰ ইচ্ছা আছে, সেই (সদগুৰু) পৰমাত্মা আত্মাতকৈ অভিন্ন হৈ যেতিয়া নিৰ্দেশ দিব ধৰে, তেতিয়াই বাস্তৱিক ভজন আৰম্ভ হয়। ইয়াত প্ৰেৰকৰ অৱস্থাত পৰমাত্মা আৰু সদগুৰু একে পৰ্য্যায় হয়। যি ঠাইত আমি ঠিয় হৈ আছো, সেই স্তৰতে যেতিয়া স্বয়ং প্ৰভু হৃদয়ত থাকিবলৈ ধৰে, বেয়াৰ পৰা ৰক্ষা কৰে, ধৈৰ্য্য ধৰিবলৈ প্ৰেৰণা যোগায়, তেতিয়াই মন বশত হৈ যায়, **“মন বশ হোই তবহিঁ জব্ প্ৰেৰক প্ৰভু ববজে”**। যেতিয়া লৈকে ইষ্টদেৱ সাৰথী হৈ আত্মাৰ পৰা অভিন্ন হৈ প্ৰেৰকৰ

ৰূপত ঠিয় নহয়, তেতিয়ালৈকে প্ৰবেশ কৰায়েই নহয়। সেই সাধকজন আশাধাৰী যদিও, ভজন তেওঁৰ ওচৰত নায়েই।

পূজ্য গুৰুদেৱ ভগৱানে কৈছিল-শুনা। মই কেবাবাৰো নষ্ট হোৱাৰ পৰা ৰক্ষা পাইছো। ভগৱানেহে ৰক্ষা কৰিলে। ভগৱানে এনেকৈ বুজালে যে মই সুধিলো “মহাৰাজ। কি ভগৱানেও কথা পাতে নে?” কলে-“হয় ভগৱানে এনেদৰে কথা পাতে, যেনেদৰে তুমি আৰু মই, ঘণ্টা ঘণ্টা ধৰি কথা পাতে” মই বৰ আচৰিত হৈ গলো যে ভগৱানে নো কেনেকৈ কথা পাতে? অলপ সময়ৰ পাছত আকৌ কলে- “ কি ভাবিচা, তোমাৰ লগতো কথা পাতিব”। আখৰে আখৰে সত্য আছিল তেওঁৰ কথা আৰু এয়াই সখ্য ভাৱ। সখাৰ নিচিনাকৈ তেওঁ বেয়াৰ পৰা ৰক্ষা কৰে, তেতিয়াহে এই নষ্ট হোৱা স্থিতিৰ পৰা সাধকে পাৰ পায়।

এতিয়ালৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কোনো মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা যোগৰ আৰম্ভ, তাত আহিব পাৰা সাৱধানতাৰ ব্যৱধান, তাৰ পৰা পাৰ হব পৰা ৰাস্তা সম্পৰ্কে ক’লে। এই ক্ষেত্ৰত অৰ্জুনে প্ৰশ্ন কৰিলে।

অৰ্জুন উৱাচ

অপৰং ভৱতো জন্ম পৰং জন্ম ৱিৱস্বতঃ।

কথমেতদ্বিজানীয়াং ত্বমাদৌ প্ৰোল্লৱানিতি ॥৪॥

ভগৱান! আপোনাৰ জন্মতো ‘অপৰম্’ এতিয়া হে হোৱা আৰু মোৰ ভিতৰৰ সুৰতৰ সঞ্চাৰতো বহুত পুৰণা, তেতিয়াহলে মই কেনেকৈ মানি লম যে এই যোগৰ বিষয়ে ভজনৰ আদিত আপুনিয়ৈ কৈছিলে? ইয়াত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-

শ্ৰীভগৱানুৱাচ

বহুনি মে ব্যতীতানি জন্মানি তৱ চাৰ্জুন।

তান্যহং ৱেদ সৱাণি ন ত্বং ৱেথপৰন্তপ ॥৫॥

অৰ্জুন! তোমাৰে মোৰে বহুতো জন্ম এই জন্মৰ আগতো পাৰ হৈ গ’ল। হে পৰন্তপ! সেই সকলোবোৰ তুমি নাজানা, কিন্তু মই জানো। সাধকে

নেজানে স্বৰূপ স্থিত মহাপুৰুষে জানে, অব্যক্ত স্থিতি প্ৰাপ্তকৰা জনে জানে। কি আপুনি সকলোৰ দৰে জন্ম লয়নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-নহয়, স্বৰূপ প্ৰাপ্তী শৰীৰ প্ৰাপ্তীতকৈ ভিন্ন। মোৰ জন্ম এই চকুৰে দেখা পোৱা নাজায়। মই অজন্মা, অব্যক্ত, শাস্তত হৈও শৰীৰক আধাৰ হিচাবে লৈছোঁ।

“অবধু, জীবত মেঁ কৰ আসা।

মুএ মুক্তি গুৰু কহে স্বাৰ্থী, বুঠা দে বিশ্বাসা”

শৰীৰ থাকিলেহে সেই পৰমতত্বত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰি। অলপো যদি কমি যায় পুনৰ জন্ম লব লাগিব। এতিয়ালৈকে অৰ্জুনে শ্ৰীকৃষ্ণক নিজৰে দৰে দেহধাৰী বুলিয়ে ভাবিছিল। তেওঁ অন্তৰংগ প্ৰশ্ন কৰে কি আপোনাবোৰো জন্ম সকলোৰে দৰেনে? কি আপুনিও শৰীৰতে জন্ম ধাৰণ কৰেনে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-

অজোহপি সন্নব্যয়াত্মা ভূতানামীশ্বৰোহপি সন্।

প্ৰকৃতিং স্বামধিষ্ঠায় সম্ভৱাম্যাত্মমায়য়া।। ৬।।

মই অবিনাশী, অজন্মা আৰু সমস্ত প্ৰাণীৰ সুৰত সপ্ৰাৰিত হৈও নিজক প্ৰকৃতিৰ অধীন কৰি আত্ম-মায়াত প্ৰকট হওঁ। এটা মায়া হ'ল অবিদ্যা যি প্ৰকৃতিতেই বিশ্বাস কৰায়, নীচ অথবা অধম যোনিৰ কাৰণ হয়। দ্বিতীয় মায়া হ'ল-আত্ম-মায়া, যি আত্মাত প্ৰৱেশ কৰায়, স্বৰূপৰ জন্মৰ কাৰণ হৈ পৰে। ইয়াকে যোগমায়াও বুলি কোৱা হয়। যিহত মই বেলেগ হৈ আছোঁ, সেই শাস্তাত স্বৰূপত সংযোগ কৰি দিয়ে, মিলন কৰাই দিয়ে। সেই আত্মিক প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা মই নিজৰ ত্ৰিগুণিময়ী প্ৰকৃতিক অধীন কৰিয়েই প্ৰকট হওঁ।

প্ৰায় মানুহে কয় ভগৱানৰ অৱতাৰ হলে দৰ্শন কৰিম। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে এনেকুৱা একো নহয় যি আনে দেখে। স্বৰূপৰ জন্মপিণ্ড ৰূপত নহয়। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যোগ সাধনাৰ দ্বাৰা, আত্মমায়াৰ দ্বাৰা নিজৰ ত্ৰিগুণিময়ী প্ৰকৃতিক নিজৰ বশত ৰাখি ক্ৰমশঃ প্ৰকট হওঁ। কিন্তু কোন পৰিস্থিতিত?

যদা যদা হি ধৰ্মস্য গ্লানিৰ্ভৱতি ভাৰত।

অভ্যুত্থানমধৰ্মস্য তদাত্মানং সৃজাম্যহম্।।৭।।

হে অৰ্জুন! যেতিয়া যেতিয়া পৰমধৰ্ম পৰামাত্মাৰ কাৰনে হৃদয় গ্লানিৰে ভৰি পৰে, যেতিয়া অধৰ্মৰ বৃদ্ধিত ভাবুকে পাৰ নাপায়, তেতিয়াই মই আত্মাক ৰচনা কৰিব ধৰো। এনে গ্লানি মনুকো হৈছিল-

“হৃদয় বহুত দুখ লাগ, জনম গয়উ হবি ভগতি বিনু”

(ৰামচৰিতমানস)

যেতিয়া আপোনাৰ হৃদয় অনুৰাগে ভৰি পৰিব, সেই শাস্তত ধৰ্মৰ কাৰণে **“গদগদ গিৰা নয়ন বহ নীৰা”** এই স্থিতি যেতিয়া আহিব, যেতিয়া চেষ্টা কৰিও অনুৰাগী অধৰ্মৰ পাৰ নাপায়, এনে পৰিস্থিতিত মই নিজৰ স্বৰূপক ৰচনা কৰোঁ। অৰ্থাৎ ভগৱানৰ আবিৰ্ভাৱ মাত্ৰ অনুৰাগীৰ বাবেহে।

‘সো কেবল ভগ তন হিত লাগী’

(ৰামচৰিতমানস ১/১২/৫)

এই অৱতাৰ কোনো ভাগ্যৱান সাধকৰ অন্তৰালত হয়। আপুনি প্ৰকট হৈ কি কৰেনো?

পৰিত্ৰাণায় সাধুনাং বিনাশায় চ দুষ্কৃতাম্।

ধৰ্ম সংস্থাপনাৰ্থায় সন্তুৰামি যুগে যুগে ॥ ৮ ॥

অৰ্জুন! **‘সাধুনাং পৰিত্ৰাণায়’** পৰম সাধ্য একমাত্ৰ পৰমাত্মাই আছে। যাক সাধিলে কোনো সাধকেই পিছ পৰি নাথাকে। সেই সাধ্যত প্ৰৱেশ কৰাব পৰা বিবেক, বৈৰাগ্য, শম-দম ইত্যাদি দৈবী সম্পদক কোনো বাধা নোহোৱাকৈ প্ৰবাহিত কৰি তথা **“দুষ্কৃতাম্”** যি য়ে দুষিত কাৰ্য্যৰূপ লয়। সেই কাম-দ্বেষ, ৰাগ-দ্বেষ বিজাতীয় প্ৰবৃত্তি মসূহক সমুলি নষ্ট কৰি ধৰ্মক উত্তম প্ৰকাৰে স্থিৰ কৰিবৰ কাৰণেই মই যুগে যুগে প্ৰকট হওঁ।

যুগৰ অৰ্থ সত্যযুগ, ত্ৰেতা, দ্বাপৰ নহয়, যুগধৰ্মৰ উঠা-নমা মানুহৰ স্বভাৱৰ ওপৰত আছে। যুগধৰ্ম সদায়েই আছে। মানসে সংকেত কৰিছে-

‘নিত যুগধৰ্ম হোহিঁ সবকেৰে। হৃদয় ৰামমায়া কে প্ৰেৰে ॥

(ৰামচৰিতমানস, ৭/১০/১)

যুগ ধৰ্ম সকলোৰে হৃদয়ত সদায়েই থাকে। অবিদ্যাৰে নহয় বিদ্যাৰে, বামমায়াৰ প্ৰেৰণাৰে হৃদয়তে থাকে। যিটো প্ৰস্তুত শ্লোকত আত্মামায়া কোৱা হৈছে, সেয়াই বাম মায়া। হৃদয়ত বামৰ স্থিতি দিব পৰা বামৰ দ্বাৰা প্ৰেৰিত হয় সেই বিদ্যা। এতিয়া কোন যুগ চলি আছে কেনেকৈ বুজা যাব? তেতিয়া হলে-

‘সুদ্ধ সত্ত্বা সমতা বিগ্যানা। কৃত প্ৰভাব প্ৰসন্ন মন জানা।

(মানস, ৭/১০৩/২)

যেতিয়া হৃদয়ত শুদ্ধ সত্ত্বগুণ কাৰ্য্য কৰি থাকে ৰাজস আৰু তামস গুণ শাস্ত হৈ যায়, বিষমতা সমাপ্ত হৈ যাব, যাৰ কাৰো লগত দ্বেষ নাই, বিজ্ঞান আছে অৰ্থাৎ ইষ্টৰ পৰা নিৰ্দেশ লোৱা, তাত লাগি থকাৰ বাবে ক্ষমতা হোৱা, মনত প্ৰসন্নতাৰ পূৰ্ণ সঞ্চৰ হোৱা যেতিয়া এনে যোগ্যতা হৈ যায়, তেতিয়া সত্য যুগত প্ৰবেশ হ’ল। এই ধৰণে অন্য দুটা যুগৰো বৰ্ণনা কৰিলে আৰু শেষত-

‘তামস বহুত ৰজোগুণ থোৱা। কলি প্ৰভাব বিৰোধ চহঁ ওৰা”।

তামসিক গুণ পৰিপূৰ্ণ হৈ আছে, ৰাজসী গুণ অলপ মাত্ৰ আছে, চাৰিওফালে শত্ৰুতা আৰু বিৰোধ আছে এনে ব্যক্তি কলি যুগৰ হয়। যেতিয়া তমো গুণে কাৰ্য্য কৰে তেতিয়া মানুহ এলাহ, নিদ্ৰা, প্ৰমাদেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ থাকে। সি কৰ্তব্য জানিও তাত প্ৰবৃত্ত হব নোৱাৰে, নিষিদ্ধ কৰ্ম জানিও তাত নিবৃত্ত হব নোৱাৰে। এই দৰে যুগ ধৰ্মৰ উঠা-নমাই মানুহক আন্তৰিক যোগ্যতাত নিৰ্ভৰ কৰায়। কোনোবাই এই যোগ্যতাক চাৰিযুগ বুলি কৈছে, কোনোবাই চাৰি বৰ্ণৰ নাম দিছে, আকৌ কোনোবাই ইয়াক অতি উত্তম, উত্তম, মধ্যম আৰু নিকৃষ্ট এই চাৰি শ্ৰেণীৰ সাধকক সম্বোধন কৰিছে। প্ৰত্যেক যুগত ইষ্টই লগ দিয়ে। হয়, উচ্চ শ্ৰেণীত অনুকূলতাৰ সম্পূৰ্ণতা থাকে, নিম্ন যুগত সহযোগ ক্ষীণ হৈ থাকে।

সংক্ষেপতে শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে লক্ষ্য বস্তু দিব পৰা বিবেক, বৈৰাগ্য ইত্যাদিক বাধা নোহোৱাকৈ প্ৰৱাহিত কৰিবৰ কাৰণে তথা বেয়াকাম কাম-ক্ৰোধ, ৰাগ-দ্বেষ ইত্যাদিক সমূলি নাশ কৰিবৰ কাৰণে, পৰম ধৰ্ম পৰামাত্মাত স্থিত ৰাখিবৰ কাৰণে মই যুগে-যুগে অৰ্থাৎ প্ৰত্যেক পৰিস্থিতিত সকলো শ্ৰেণীত

প্ৰকট হওঁ অৱশ্য ধৰ্মৰ গ্লাণীৰ সময়ত। যেতিয়ালৈকে ইষ্টৰ পৰা সমৰ্থন পোৱা নাযায়, তেতিয়া লৈকে বুজি নেপাম যে আপোনাৰ বিকাৰ বোৰৰ বিনাশ হ'ল বা কিমান বাকী আছে। প্ৰৱেশৰ পৰা শেষলৈকে ইষ্ট প্ৰত্যেক শ্ৰেণীত সকলো যোগ্যতাৰ লগত থাকে। তেওঁৰ প্ৰকট হোৱা অনুভূতি অনুৰাগী সকলৰ হৃদয়ত হয়। ভগৱান প্ৰকট হয় কাৰণেতো সকলোৱে দৰ্শন কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

জন্ম কৰ্ম চ মে দিব্যমেৰং যো বেত্তি তত্ত্বতঃ।

তজ্জ্বা দেহং পুনৰ্জন্ম নৈতি মামেতি সোহৰ্জুন ॥ ৯ ॥

অৰ্জুন! মোৰ সেই জন্ম অৰ্থাৎ গ্লানিৰ লগত স্বৰূপৰ ৰচনা তথা মোৰ কৰ্ম দুষ্কৃতিৰ কাৰণৰ বিনাশ, সাধ্য বস্তু দিব পৰা ক্ষমতাৰ নিৰ্দোষ সঞ্চাৰ, ধৰ্মৰ স্থিৰতা, এই কৰ্ম আৰু জন্ম দিব্য অৰ্থাৎ অলৌকিক লৌকিক নহয়। এই চৰ্মচক্ষুৰে তাক দেখা পোৱা নাযায়। মন বুদ্ধিৰে তাক জুখিব নোৱাৰি। যদি ইমানেই গুঢ়, তেতিয়াহলে দেখা পাব কোনে? মাত্ৰ **'যো বেত্তি তত্ত্বতঃ'** তত্ত্বদৰ্শীয়েই মোৰ এই জন্ম আৰু কৰ্মক দেখে আৰু মোক সাক্ষাৎকৰি তেওঁ পূণৰ জন্ম প্ৰাপ্ত নকৰে, আনকি মোতেই প্ৰাপ্ত হয়।

যেতিয়া তত্ত্বদৰ্শীয়েই ভগৱানৰ জন্ম আৰু কাৰ্য্য দেখা পায়, তেতিয়া হ'লে লাখ লাখ মানুহবোৰে ভীড় কৰি অৱতাৰ হব আৰু ভগৱানক দৰ্শন কৰিম বুলি কিয় ৰৈ থাকে? কি আপুনিও তত্ত্বদৰ্শী নে? মহাত্মাৰ বেঘত আজিও বিভিন্ন বিধেৰে, মূলতঃ মহাত্মাৰ বেঘৰ ভাওলৈ বহুতো লোক প্ৰচাৰ কৰি ফুৰিছে যে অৱতাৰ হ'ল অথবা তেওঁৰ দালাল বোৰেও প্ৰচাৰ কৰে। মানুহ ভেড়াৰ দৰে অৱতাৰ দৰ্শন কৰিবলৈ দৌৰ দিয়ে। কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে মাত্ৰ তত্ত্বদৰ্শীয়েহে দেখে। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল তত্ত্বদৰ্শী কাক কয়?

দুই আধ্যাত্ম সং-অসতৰ নিৰ্ণয় কৰি যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে অৰ্জুন! অসৎ বস্তুৰ অস্তিত্বই নাই আৰু সত্যৰ তিনিও কালত অভাৱ নাই। তেতিয়া কি আপুনি এনেকৈ কয়নে? তেওঁ কলে, "নহয়, তত্ত্বদৰ্শীয়েহে এওঁক দেখিছে।" কোনো ভাষাবিদ অথবা কোনো সম্বুদ্ধিশালীয়ে দেখা নাই। ইয়াত আকৌ জোৰ দি কৈছে যে মোৰ আবিৰ্ভাৱতো হয় কিন্তু তাক তত্ত্বদৰ্শীয়েহে দেখে। তত্ত্বদৰ্শী এটা প্ৰশ্ন হৈ থাকিল। এনে একো নহয় যে পাঁচ তত্ত্ব আছে বা পচিশ তত্ত্ব আছে ইয়াকে শিকিলে আৰু হৈ গ'ল তত্ত্বদৰ্শী। শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে

যে আত্মাই পৰম তত্ব। আত্মা পৰমৰ লগত সংযুক্ত হৈ পৰমাত্মা হয়। আত্মা-সাম্ৰাজ্যকাৰ কৰা জনেহে এই আবিৰ্ভাৱক বুজি পায়। প্ৰমাণিত যে অৱতাৰ কোনো বৈৰাগী অনুৰাগীৰ হৃদয়ত হয়। আৰম্ভনীত সি বুজি নাপায় যে মোক কোনে সংকেত দি আছে? কোনে মাৰ্গ দৰ্শন কৰি আছে? কিন্তু পৰম তত্ব পৰমাত্মাৰ দৰ্শনৰ লগে লগে সি দেখা পায়, বুজি পায় আকৌ শৰীৰক ত্যাগ কৰি সি পূৰ্ণৰ জন্ম প্ৰাপ্ত নহয়।

শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে মোৰ জন্ম দিব্য হয়, ইয়াক দেখা জনে মোকেই প্ৰাপ্ত কৰে, তেতিয়া মানুহে তাৰে মূৰ্ত্তী বনাই ললে, পূজা কৰিবলৈ ধৰিলে, আকাশত তাৰ নিবাস কল্পনা কৰিবলৈ ধৰিলে। এনে একো নহয়। সেই মহাপুৰুষ সকলে বুজাব বিচাৰিছে যে যদি আপুনি নিৰ্ধাৰিত কৰ্ম কৰি যায়, তেতিয়া জানিবহে আপুনিও দিব্য। আপুনি যি হব পাৰিছে, সেইটো মইয়ো হৈছো। মই আপোনাৰ সম্ভাৱনা, আপোনাৰ ভবিষ্য। নিজৰ ভিতৰত আপুনি যেতিয়া এনে পূৰ্ণতা প্ৰাপ্ত কৰিব সেইদিনা আপুনিও সেইয়ে হব, যি শ্ৰীকৃষ্ণ হৈছিল। শ্ৰীকৃষ্ণৰ যি স্বৰূপ আছিল, সেইটো আপোনাৰো হব পাৰে। অৱতাৰ কতো বাহিৰত নহয়। যদি অনুৰাগ পূৰ্ণ হৃদয় আপোনাৰো আছে, তেতিয়া হলে আপোনাৰ ভিতৰত অৱতাৰৰ অনুভূতি হব পাৰে। তেওঁ আপোনাক উৎসাহ দি কৈছে যে বহুতো লোক এই মাৰ্গত চলি মোৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰিছে।

বীতৰাগভয়ক্ৰোধা মন্ময়া মামুপাশ্ৰিতা ৷

বহরো জ্ঞানতপসা পূতা মন্ত্ৰৰমাগতাঃ ॥ ১০ ॥

ৰাগ আৰু বিৰাগ দুটাৰ পাৰত বীতৰাগ, তথা এই প্ৰকাৰে ভয়-অভয়, ক্ৰোধ-অক্ৰোধ দুটাৰ পাৰত, অনন্য ভাৱেৰে অৰ্থাৎ অহংকাৰ ৰহিত হৈ মোৰ শৰণত আহি বহুতো লোক জ্ঞান-তপেৰে পবিত্ৰ হৈ মোৰ স্বৰূপক প্ৰাপ্ত কৰিছে। এতিয়া এনে হব ধৰিছে, এনে কথা নহয়। এই বিধান সদায় আছে। বহুতো পুৰুষ এই প্ৰকাৰে মোৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰিছে। কি প্ৰকাৰে? যাৰ হৃদয় অধৰ্মৰ বৃদ্ধি দেখি পৰমাত্মাৰ প্ৰতি গ্লানিৰে ভৰি পৰিছে, সেই স্থিতিত মই নিজৰ স্বৰূপক ৰচনা কৰো। তেওঁলোক মোৰ স্বৰূপক প্ৰাপ্ত হয়। যাক যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই তত্বদৰ্শন বুলি কৈছিল, তাকে এতিয়া জ্ঞান বুলি কোৱা হয়। পৰমতত্বই পৰামাত্মা। তেওঁৰ প্ৰত্যক্ষ দৰ্শনক জনাই হ'ল জ্ঞান। এনেদৰে জনা জ্ঞানীজন

মোৰ স্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে। ইয়াত এই প্ৰশ্ন পুৰা হ'ল। এতিয়া তেওঁ যোগ্যতাৰ
আধাৰত ভজনকৰা জনৰ শ্ৰেণী বিভাজন কৰি আছে।

যে যথা মাং প্ৰপদ্যন্তে তাংস্তথৈৰ ভজাম্যহম্।

মম বৰ্ণানুৰ্ত্তন্তে মনুষ্যাঃ পাৰ্থ সৰ্বশঃ ॥ ১১ ॥

পাৰ্থ! যি জনে মোক যিমান আগ্ৰহেৰে যেনেকৈ ভজে, মইও তেওঁক
তেনেকৈ ভজো। সিমানেই সহযোগ দিও। সাধকৰ শ্ৰদ্ধাই কৃপা হৈ তেওঁ
পায়। এই বহস্যক জানি জ্ঞানীজনে সম্পূৰ্ণ ভাৱেৰে মোৰ মাৰ্গৰ অনুসৰণ
কৰে। যেনে দৰে মই চলো, যি মোৰ প্ৰীয়, তেনেকৈ আচৰণ কৰে। যেনেকৈ
মই কৰাব বিচাৰো তেনেকৈ কৰে।

ভগৱানে কেনেকৈ ভজে? তেওঁ সাৰথি হৈ থাকে, লগতে থাকে,
এয়াই তেওঁৰ ভজনা। দুষিত যাৰ পৰা উৎপন্ন হয় তাৰ বিনাশৰ কাৰনে সাজু
হয়। সত্যত প্ৰৱেশ দিয়াবৰ কাৰণে সদগুণৰ পৰিত্ৰাণ কৰিবলৈ ঠিয় হয়।
যেতিয়ালৈকে ইষ্টদেৱ পূৰ্ণভাৱে সাৰথি হৈ হৃদয়ত নাথাকে আৰু প্ৰত্যেক
খোজতে সাৱধান নকৰে তেতিয়ালৈকে যিমানেই ভজনানন্দ নহওক, লাখ
চকু মুদক, লাখ যত্ন কৰক, তেওঁ এই প্ৰকৃতিৰ দ্বন্দ্বৰ পৰা পাৰ নহব। তেওঁ
কেনেকৈ বুজিব? আত্মাৰ অভিন্ন হৈ ৰৈ থাকে আৰু তেওঁৰ মাৰ্গ দৰ্শন কৰাই
থাকে যে তুমি ইয়াত আছা, এনে কৰা, এনেকৈ চলা ইত্যাদি। এই ধৰণে
প্ৰকৃতিৰ প্ৰবৃত্তিবোৰ কাটি লাহে লাহে আগ বাঢ়ি স্বৰূপত প্ৰবেশ কৰে।
ভজনতো সাধকেই কৰিব লাগিব, কিন্তু তাৰ দ্বাৰা এই পথৰ দূৰত্বৰ মাপ
ইষ্টৰেই দেন হয়। এনেদৰে সকলো মানুহেই সৰ্বতোভাৱে মোৰ অনুসৰণ
কৰে। তেওঁলোক কেনেদৰে চলে?

কাঙ্ক্ষন্ত ৃ কৰ্মণাং সিদ্ধিং যজন্ত ইহ দেৱতা ৃ।

ক্ষিপ্ৰং হি মানুষে লোকে সিদ্ধিৰ্ভৱতি কৰ্মজা ॥ ১২ ॥

সেই পুৰুষে এই শৰীৰতে কৰ্মৰ সিদ্ধিৰ ইচ্ছা কৰি দেৱতাক পূজন
কৰে। কোন কৰ্ম? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়, “অৰ্জুন। তুমি নিয়ত কৰ্ম কৰা।” নিয়ত কৰ্ম
কি? যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই কৰ্ম। যজ্ঞ কি? সাধনাৰ বিধি বিশেষ, যত শ্বাস প্ৰশ্বাসক
হৰন কৰা হয়, ইন্দ্ৰিয়ৰ বহিমুখী প্ৰৱাহক সংযম অগ্নিত হৰন কৰা হয়, যাৰ
পৰিণাম পৰমাত্মা। কৰ্মৰ শুদ্ধ অৰ্থ হ'ল আৰাধনা, যাৰ স্বৰূপ এই আধ্যাত

আগত পোৱা যাব। এই আৰাধনাৰ পৰিণাম কি? ‘সংসিদ্ধিম্’পৰম সিদ্ধি পৰমাত্মা “যান্তি ব্ৰহ্ম সনাতনম্” শাস্ত্ৰত ব্ৰহ্মত প্ৰবেশ, পৰম নৈষ্কৰ্মৰ স্থিতি। শ্ৰীকৃষ্ণই কয় মোৰ অনুসৰি চলা জনে এই মনুষ্যালোকত কৰ্মৰ পৰিণাম পৰম নৈষ্কৰ্মৰ সিদ্ধিৰ কাৰণে দেৱতাক পূজা কৰে অৰ্থাৎ দৈবী সম্পত্তীক অধিক শক্তিশালী বনায়।

তৃতীয় আধ্যাত তেওঁকৈছে যে এই যজ্ঞৰ দ্বাৰা তুমি দেৱতাক বৃদ্ধি কৰা, দৈবী সম্পদ শক্তিশালী কৰা। যেতিয়াই হৃদয় দেশত দৈবী সম্পদৰ উন্নতি হয়, তেতিয়াই তোমাৰ উন্নতি হব। এইদৰে পৰম্পৰে উন্নতি কৰি পৰম শ্ৰেয়ৰ প্ৰাপ্ত কৰা। শেষলৈকে উন্নতি কৰি যাবৰ বাবে এই অন্তঃ ক্ৰিয়া। ইয়াত জোৰ দি শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে-মোৰ অনুকূলত চলাজনে এই মনুষ্য শৰীৰতেই কৰ্মৰ সিদ্ধিৰ ইচ্ছা কৰি দৈবী সম্পদক শক্তিশালী কৰে যাৰ ফলত তেওঁ নৈষ্কৰ্ম সিদ্ধি শীঘ্ৰেই লাভ কৰে। তেওঁ অসফল নহয়; সফলেই হয়। শীঘ্ৰৰ অৰ্থ কি? কি, কৰ্মত প্ৰবৃত্ত হলেই তৎক্ষণাৎ এই পৰম সিদ্ধি পাপ্ত হয়নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- নহয়, এই লক্ষ্যত ক্ৰমশঃ উঠাৰ বিধান আছে। কোনোবাই একেবাৰে জাপমাৰি ভাৱৰ অতিত হৈ ধ্যানৰ দৰে চমৎকাৰিক নহয়, ইয়াত চাওক।

চাতুৰ্বৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং গুণকৰ্মবিভাগশঃ ।

তস্য কৰ্তাৰমপি মাং বিদ্যাকৰ্তাৰমব্যয়ম্ ॥ ১৩ ॥

অৰ্জুন। ‘চাতুৰ্বৰ্ণ্যং ময়া সৃষ্টং’ চাৰি বৰ্ণৰ ৰচনা মইয়ে কৰিছো, তেতিয়া হলে কি মনুষ্যক চাৰি ভাগত ভাগ কৰিলে নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- নহয়, ‘গুণ কৰ্ম বিভাগশঃ’ গুণৰ মাধ্যমেৰে কৰ্মক চাৰি ভাগত ভগোৱা হৈছে। গুণ এটা সীমা, মাপদণ্ড। তামসী গুণ থাকিলে, আলস্য, নিদ্ৰা, প্ৰমাদ, কৰ্ম নকৰা প্ৰবৃত্তিৰ স্বভাৱ, জানিও অকৰ্তব্যৰ পৰা নিবৃত্তি নোহোৱাৰ বিৰশতা থাকিব। এনে অৱস্থাত সাধন কেনেকৈ আৰম্ভ কৰিব? দুঘণ্টা যদি আৰাধনাৰ বাবে বহিলে এই কৰ্মৰ বাবে চেষ্টা কৰিব ধৰে, কিন্তু দহ মিনিটো নিজৰ পক্ষত আনিব নোৱাৰে। শৰীৰ অৱশ্য বহি আছে, কিন্তু যি মন বহিব লাগিছিল সি হৱাত ঘূৰি আছে, বিভিন্ন চিন্তাৰ ৰচনা কৰিছে। ইটো টোৰ পিছত সিটো টো আহিছে, তেতিয়া আপুনি বহি আছে কিয়? সময় নষ্ট কৰি আছে কিয়?

সেই সময়ত 'পৰিচাৰ্য্যাকং কৰ্ম সূদ্রস্যাপি স্বভাজম্,' যি মহাপুৰুষ অব্যক্তৰ স্থিতিত আছে অবিনাশী তত্ত্বত স্থিত আছে, তেওঁৰ তথা এই পথত অগ্ৰসৰ হোৱা নিজতকৈ উন্নত লোকৰ সেৱাত লাগি যোৱা। ইয়াৰ ফলত দুষিত সংস্কাৰ-শমন হ'ব ধৰিব, সাধনাত প্ৰৱেশ কৰাৰ পৰা সংস্কাৰ সবল হ'ব ধৰিব।

ক্রমশঃ তামসী গুণ ম্লান হোৱাৰ কাৰণে ৰাজসী গুণৰ প্ৰধানতা তথা সাত্বিক গুণৰ অল্প সঞ্চৰ লগে লগে সাধকৰ ক্ষমতা বৈশ্য শ্ৰেণীলৈ উন্নিত হয়। সেই সময়ত সেই সাধক জন ইন্দ্ৰিয় সংযম, স্বভাৱতেই আত্মিক সম্পত্তিৰ সংগ্ৰহ কৰিব ধৰে। কৰ্ম কৰি গৈ থাকোতে সেইজন সাধকত সত্ৰগুণৰ অধিকতা হ'ব ধৰে, ৰাজসী গুণ কম হৈ যায়, তামসী গুণ শান্ত হৈ থাকিব। সেই সময়ত সেইজন সাধক ক্ষেত্ৰীয় শ্ৰেণীত প্ৰৱেশ কৰে। শৌৰ্য্য, কৰ্মত প্ৰবৃত্ত থাকিব পৰা ক্ষমতা, পিছ নুহকা স্বভাৱত পৰিণত হ'ব। সকলো ভাৱতে স্বামী ভাৱ, প্ৰকৃতিৰ তিনিও গুণ কাটিব পৰা ক্ষমতা স্বভাৱতে আহিব। সেই কৰ্ম আৰু ক্ষুণ্ণ হোৱাৰ কাৰণে, মাত্ৰ সাত্বিক গুণ কাৰ্য্যৰত হোৱাত মনৰ সমন, ইন্দ্ৰিয় বিলাকৰ দমন, একাগ্ৰতা, সৰলতা, ধ্যান, সমাধি, ঈশ্বৰীয় নিৰ্দেশ আন্তিকতা ইত্যাদি ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ কৰাৰ পৰা স্বাভাৱিক ক্ষমতাৰ লগত সেই সাধকক ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীৰ বুলি কোৱা হয়। এই ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীৰ কৰ্মই নিম্নতম সীমা। যেতিয়া সাধক ব্ৰহ্মত স্থিত হৈ যায়, সেই অন্তিম সীমাত তেওঁ নিজেই ব্ৰাহ্মণো নাথাকে, ক্ষত্ৰিয়ও নাথাকে, বৈশ্যও নাথাকে, শুদ্ৰও নাথাকে, কিন্তু আনক মার্গ দৰ্শন কৰাবৰ কাৰণে তেওঁৰেই ব্ৰাহ্মণ। কৰ্ম একেই, নিয়ত কৰ্ম; আৰাধনা। অৱস্থা ভেদে এই কৰ্মকে উচ্চ-নিচ চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। কোনে ভাগ কৰিছিল? কোনো যোগেশ্বৰে ভাগ কৰিছিল, অব্যক্ত স্থিতি থকা মহাপুৰুষে ভাগ কৰিছিল। তেওঁৰ কৰ্ত্তা মোক তুমি অবিনাশী অকৰ্ত্তা বুলিয়ে জানা। কিয়?

ন মাং কৰ্মাণি লিম্পন্তি ন মে কৰ্মফলে স্পৃহা।

ইতি মাং যোহভিজানাতি কৰ্মভিৰ্ন স বধ্যতে ॥ ১৪ ॥

কিয়নো কৰ্মৰ ফলত মোৰ স্পৃহা নাই। কৰ্মৰ ফল কি? শ্ৰীকৃষ্ণই আগতে কৈছিল যে যজ্ঞ যাৰ দ্বাৰা পূৰ্ণ হয়, সেই ক্ৰিয়াৰ নামেই কৰ্ম আৰু

শেষত যজ্ঞই যি ৰচনা কৰে, সেই জ্ঞানামৃতকে পান কৰাজন শাস্ত্ৰত, সনাতন ব্ৰহ্মত প্ৰবেশ কৰে। কৰ্মৰ পৰিণাম হ'ল - পৰমাত্মা। সেই পৰমাত্মাৰ প্ৰতিও মোৰ ইচ্ছা নাই, কিয়নো তেওঁ মোতকৈ বেলেগ নহয়। মই অব্যক্ত স্বৰূপ তেওঁৰে স্থিতি ৰূপ হওঁ। এতিয়া আগলৈ কোনো সত্তাই নাই যাৰ কাৰণে এই কাৰ্য্যত স্নেহ ৰাখো। সেই কাৰণে কাৰ্য্যই মোক বান্ধি নথয়, আৰু এই স্তৰৰ কথা যি জনে মোক বুজি পায় অৰ্থাৎ যি কৰ্মৰ পৰিণাম পৰমাত্মাক প্ৰাপ্ত কৰি লৈছে তেওঁকো কৰ্মই নাবান্ধে। যেনে শ্ৰীকৃষ্ণ, তেনেকৈ সেই স্তৰত থকা, জ্ঞানী মহাপুৰুষ।

এবং জ্ঞাত্বা কৃতং কৰ্ম পূৰ্বেৰপি মুমুক্ষুভিঃ।

কুৰু কৰ্মৈৰ তস্মাত্ত্বং পূৰ্বে পূৰ্বেতৰং কৃতম্ ॥ ১৫ ॥

অৰ্জুন। প্ৰথমে মোক্ষৰ ইচ্ছা থকা পুৰুষ সকলেও জানি এই কৰ্মকে কৰিছিল। কি জানিছিল? এই টোৱে যে যেতিয়া কৰ্মৰ পৰিণাম পৰমাত্মাৰ বাদে একো নহয়, কৰ্মৰ পৰিণাম পৰমাত্মাতো স্পৃহা নথকাত সেই পুৰুষক কৰ্মই বান্ধিব নোৱাৰে। শ্ৰীকৃষ্ণ এই স্থিতিৰে আছিল। সেই কাৰণে তেওঁক কৰ্মই নাবান্ধে আৰু সেই স্তৰৰ কথা আমি জানি ললে আমাকো কৰ্মই নেবান্ধে। যেনে শ্ৰীকৃষ্ণ ঠিক তেনেদৰে সেইটো স্তৰত যি জনে জানি লব, তেনে পুৰুষো কৰ্ম বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হয়। এতিয়া **শ্ৰীকৃষ্ণ, 'ভগবান', 'মহাত্মা', 'অব্যক্ত', যোগেশ্বৰ বা মহাযোগেশ্বৰ** যিয়েই নাথাকক তেওঁৰ স্বৰূপ সকলোৰে কাৰণে। ইয়াকে ভাবি আগৰ মুমুক্ষু পুৰুষ সকলেও, মোক্ষৰ ইচ্ছা থকা পুৰুষ সকলেও কৰ্ম কৰিছিল। সেইকাৰণে অৰ্জুন। তুমিও পূৰ্বজ সকলৰ দ্বাৰা কৰি অহা এই কৰ্ম কৰা। এয়াই কল্যাণৰ একমাত্ৰ মাৰ্গ।

এতিয়ালৈকে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৰ্ম কৰাৰ ওপৰত জোৰ দিছে, কিন্তু এইটো স্পষ্ট কৰা নাই যে কৰ্ম কি? দ্বিতীয় অধ্যায়ত তেওঁ কৰ্মৰ নাম মাত্ৰ লৈছে আৰু ইয়াক তুমি নিষ্কাম কৰ্ম বিষয়ত বুলি শুনা। তাৰ বিশেষতাৰ বৰ্ণন কৰি কলে যে ই জন্ম-মৰণ। মহান ভয়ৰ পৰা ৰক্ষা কৰে। কৰ্ম কৰিবৰ সময়ত লব লগা সাৱধানতাৰ বৰ্ণন কৰিলে, কিন্তু এইটো নকলে যে কৰ্ম কি? তৃতীয় অধ্যায়ত তেওঁ কলে যে জ্ঞান-মাৰ্গ ভাল লাগেনে, নিষ্কাম কৰ্মযোগ,

কৰ্মতো কৰিব লাগিবই। কৰ্মক ত্যাগ কৰিলেও কোনো জ্ঞানী হব নোৱাৰে আৰু কৰ্মক আৰম্ভ নকৰিলেও কোনো নিষ্কৰ্মী নহয়। জোৰকৰি কোনোবাই যদি নকৰে তেন্তে তেওঁ দণ্ডী। সেইকাৰণে মনেৰে ইন্দ্ৰিয়ক বশকৰি কৰ্ম কৰা। কি কৰ্ম? তেতিয়া কলে নিয়ত কৰ্ম কৰা। এতিয়া এই নিয়ত বা নিৰ্ধাৰিত কৰ্ম কি? তেতিয়া কলে- যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল নিৰ্ধাৰিত কৰ্ম। এতিয়া নতুন প্ৰশ্ন হ'ল যে যজ্ঞ কি? যাক কৰিলে কৰ্ম হৈ গ'ল। তাতো যজ্ঞৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে কৈছিল, তাৰ বিশেষতাৰ বৰ্ণন কৰিছিল, কিন্তু যজ্ঞৰ বিষয়ে নকলে যাৰদ্বাৰা কৰ্ম বুজি পোৱা যায়। এতিয়ালৈকে স্পষ্ট হোৱা নাই যে কৰ্ম কি? এতিয়া কৈছে যে অৰ্জুন কৰ্ম কি? অকৰ্ম কি? এই বিষয়ত ডাঙৰ বিদ্বান সকলো মোহিত হৈ গৈছে, তাক ভালকৰি বুজিব লাগিব।

কিং কৰ্ম কিমকৰ্মেতি কৰয়োহপ্যত্র মোহিতা ঃ।

তন্তে কৰ্ম প্ৰবক্ষ্যামি যজ্জ্ঞাত্না মোক্ষ্যসেহশুভাৎ ॥ ১৬ ॥

কৰ্ম কি আৰু অকৰ্ম কি? এই বিষয়ত বুদ্ধিমান পুৰুষো মোহিত হৈ গৈছে। সেই কাৰণে মই তোমাৰ কাৰণে সেই কৰ্মই কম, যাক জানি তুমি 'অশুভাত মোক্ষ্যসে' অশুভ অৰ্থাৎ সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা ভালোৰে পাৰ হৈ যাবা। কৰ্ম এনে এটা বস্তু, যি সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তি দিয়ে। সেই কৰ্মক জানিবৰ কাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণই পূণৰ জোৰ দিছে-

কৰ্মণো হ্যপি বোদ্ধব্যং বোদ্ধব্যং চ বিকৰ্মণ ঃ।

অকৰ্মণশ্চ বোদ্ধব্যং গহনা কৰ্মণো গতি ঃ ॥ ১৭ ॥

কৰ্মৰ স্বৰূপো জানিব লাগিব, অকৰ্মৰ স্বৰূপো বুজিব লাগিব আৰু বিকৰ্ম অৰ্থাৎ বিকল্প শূণ্য বিশেষ কৰ্ম যি আপ্ত পুৰুষ সকলৰ দ্বাৰা হয়, তাকো জানিব লাগিব, কিয়নো কৰ্মৰ গতি অতি গভীৰ। কিছুমান লোকে বিকৰ্মৰ অৰ্থ 'নিষিদ্ধ কৰ্ম' 'মন দি কৰা কৰ্ম' ইত্যাদি কয়। মূলত ঃ ইয়াত 'বি' উপসৰ্গ বিশিষ্টতাৰ দ্যোতক হয়। প্ৰাপ্তীৰ পিছত মহাপুৰুষ সকলৰ কৰ্ম বিকল্প শূণ্য হৈ যায়। আত্মস্থিত, আত্মতৃপ্ত, আত্মকাম মহাপুৰুষ সকলক কোনো কৰ্ম কৰিলেও লাভ নাই আৰু কৰ্ম নকৰিলেও লোকচান নহয়; তথাপিও তেওঁলোকে পৰবৰ্ত্তী জনৰ হিতৰ বাবে কৰ্ম কৰে। এনে কৰ্ম বিকল্প শূণ্য হয়,

বিশুদ্ধ হয় আৰু এই কৰ্মক বিকৰ্ম বুলি কোৱা হয়।

উদাহৰণৰ বাবে গীতাত য'ত কোনো কাৰ্য্যৰ ক্ষেত্ৰত 'বি' উপসৰ্গ ব্যৱহাৰ কৰা আছে, তাক বিশেষতাৰ দ্যোতক মনা হৈছে, নিকৃষ্টতাৰ নহয়। যেনে - 'যোগযুক্তো বিশুদ্ধাত্মা বিজিতাত্মা জিতেन्द्रিয়ঃ (গীতা গুণযুক্ত্যি যোগত যুক্ত, তেওঁ বিশেষ ৰূপেৰে শুদ্ধ আত্মা থকা, বিশেষ ৰূপে অন্তঃকৰণক জিকাজন ইত্যাদি বিশেষতাৰে দ্যোতক হয়। এই প্ৰকাৰে গীতাত ঠায়ে-ঠায়ে 'বি' ৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে যিটো বিশেষ পূৰ্ণতাৰে দ্যোতক হয়। এই ধৰণে "বিকৰ্ম" ও বিশিষ্ট কৰ্মৰে দ্যোতক হয়, যি প্ৰাপ্তীৰ পিছত মহাপুৰুষ সকলৰ দ্বাৰা সম্পাদিত হয়, য'ত শুভাশুভৰ সংস্কাৰ নাথাকে। এতিয়া আপুনি বিকৰ্মৰ বিষয়ে জানিলে। এতিয়া থাকিল কৰ্ম আৰু অকৰ্ম, যাক পিছৰ শ্লোকত বুজাবৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। যদি বুজি পোৱা নাযায়, তেতিয়া হলে কেতিয়াও বুজিব নোৱাৰিব।

কৰ্মণ্যকৰ্ম যঃ পশ্যেদকৰ্মণি চ কৰ্ম যঃ।

সবুদ্ধিমান্মনুষ্যেষু স যুক্তঃ কৃৎ স্কৰ্মকৃৎ ॥ ১৮ ॥

যি পুৰুষে কৰ্মত অকৰ্ম দেখে, কৰ্ম মানে আৰাধনা, আৰাধনা কৰে এইটোও বুজি পায় যে কৰ্ম কৰাজন মই নহয়, আনকি গুণৰ অৱস্থাই চিন্তনত মোক নিযুক্ত কৰে, 'মই ইষ্টৰ দ্বাৰা সঞ্চালিত হৈ আছোঁ' - এনেকুৱা জানে আৰু যেতিয়া এই প্ৰকাৰে অকৰ্ম দেখাৰ ক্ষমতা প্ৰাপ্ত কৰে আৰু ধাৰাবাহিক ৰূপত কৰ্ম হৈ থাকে তেতিয়া বুজিব লাগিব যে কৰ্ম শুদ্ধ দিশেৰে গৈ আছে। সেই পুৰুষেই মনুষ্যৰ ভিতৰত বুদ্ধিমান, মনুষ্যৰ ভিতৰত যোগী, যোগেৰে যুক্ত বুদ্ধিমান আৰু সম্পূৰ্ণ কৰ্ম কৰাজন। তেওঁৰ দ্বাৰা কৰ্ম কৰিলেও অলপো ভুল থাকি নাযায়।

সাৰাংশত আৰাধনাই কৰ্ম। সেই কৰ্মকে কৰা আৰু কৰিয়েই অকৰ্মক দেখা; মই যন্ত্ৰমাত্ৰ, কৰাওতা জন ইষ্ট হৈ, মই গুণৰ পৰা উৎপন্ন অৱস্থা অনুসৰি চেষ্টা কৰোঁ। যেতিয়া অকৰ্মৰ এই ক্ষমতা প্ৰাপ্ত হয়, আৰু ধাৰা বাহিক

কৰ্ম হৈ থাকে, তেতিয়াই পৰম কল্যাণৰ স্থিতি দিব পৰা কৰ্ম হয়। পূজ্য মহাৰাজ জীয়ে প্ৰায়ে কৈছিলে - “যেতিয়ালৈকে ইষ্ট সাৰথি নহয়, বেয়া ফালৰ পৰা বক্ষা নকৰে, তেতিয়ালৈকে শুদ্ধ ভাৱে আৰাধনাৰ আৰম্ভই হোৱা নাই।” ইয়াৰ আগতে যি খিনি কৰা যায়, কৰ্মত প্ৰৱেশ কৰিবৰ চেষ্টাৰ বাদে একো নহয়। নাঙলৰ সম্পূৰ্ণ বোজা বলধৰ ওপৰত থাকে, তথাপিও পথাৰত হাল মৰাৰ কাম হালোৱা জনৰ হে অবিহণ ঠিক এই ধৰণে সাধনাৰ সকলো বোজা সাধকৰ ওপৰতে থাকে, কিন্তু বাস্তৱিক সাধকতো ইষ্টই যি তেওঁৰ পাছত থাকি তেওঁৰ মাৰ্গ দৰ্শন কৰি থাকে। যেতিয়ালৈকে ইষ্টই নিৰ্ণয় নিদিয়ে তেতিয়ালৈকে আপুনি বুজিব নোৱাৰিব যে মোৰ দ্বাৰা কি হৈ আছে? মই প্ৰকৃতিতে বিচৰণ কৰি আছো নে পৰামাত্মাত? এই ধৰণে ইষ্টৰ নিৰ্দেশত যি সাধক এই আত্মিক পথত অগ্ৰসৰ হৈ আছে নিজক অকৰ্ত্তা ভাৱি ধাৰাবাহিক কৰ্ম কৰি আছে, তেৱেই বুদ্ধিমান, তেওঁৰ জনাটো যথার্থ হৈছে, তেৱেই যোগী। কেতিয়াবা কৰ্মৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পাবনে? এই বিষয়ে যোগেশ্বৰে কয় -

শ্ৰীকৃষ্ণঃ ৰ অনুসৰি যিয়েই কৰা নহওক কিয় সি কৰ্ম হব নোৱাৰে। কৰ্ম হ'ল এক নিৰ্দ্ধাৰিত ক্ৰিয়া **‘নিয়ত কুৰু কৰ্ম কৰ্ম ত্বং -অৰ্জুন।** তুমি নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্মই কৰা। নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্ম কি? তেতিয়া কলে **‘যজ্ঞার্থত কৰ্মগোহন্যত্ৰ লোকোহয়ং কৰ্মবন্ধনঃ’** যজ্ঞক কাৰ্য্যৰূপ দিয়াই হ'ল কৰ্ম। ইয়াৰ অতিৰিক্ত যি কৰা হয় সেইবোৰ কৰ্ম নহয়নে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-অন্যত্ৰ **‘লোকোহয়ং কৰ্মবন্ধনঃ’** এই যজ্ঞক কাৰ্য্যৰূপ দিয়াৰ বাহিৰে যি কৰা হয় সেইটো এইটো লোকৰেই বন্ধন, কোনো কৰ্ম নহয়, **‘তদৰ্থ কৰ্ম’- অৰ্জুন।** সেই যজ্ঞৰ পূৰণৰ কাৰণে উত্তম প্ৰকাৰৰ আচৰণ কৰা আৰু যেতিয়া যজ্ঞৰ স্বৰূপ কলে, তেতিয়া সিটো শুদ্ধ ৰূপৰ আৰাধনাৰ এটা বিধি বিশেষ, যিয়ে আৰাধ্য দেৱৰ ওচৰলৈ নি তাতেই বিলয় কৰি দিয়ে।

এই যজ্ঞত ইন্দ্ৰিয়ৰ দমন, মনৰ শমন দৈবী সম্পত্তিৰ অৰ্জন ইত্যাদি কৈ শেষত কলে যে- বহুতো যোগীয়ে প্ৰাণ আৰু অপানৰ গতি নিৰোধ কৰি প্ৰাণায়ামত পৰায়ণ হয়, য'ত ভিতৰৰ পৰাও কোনো সংকল্প নুঠে আৰু বাহিৰৰ বাতাবৰনেও কোনো সংকল্প মনৰ ভিতৰলৈ সোমাব নিদিয়ে। এনে স্থিতিত চিত্ত সৰ্বদা নিৰোধ হয় আৰু নিৰুদ্ধ চিত্তৰো বিলয় কালত সেই পুৰুষ **‘যান্তি**

ব্রহ্ম সনাতনম্’ শাস্ত্ৰত সনাতন ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ পায়। এই কেইটাই যজ্ঞ, যাৰ কাৰ্য্যৰূপ দিয়াৰ নামেই কৰ্ম। অতঃ কৰ্মৰ শুদ্ধ অৰ্থ হ’ল ‘আৰাধনা’ কৰ্মৰ অৰ্থ হ’ল ‘ভজন’ কৰ্মৰ অৰ্থ হ’ল যোগ সাধনাক উত্তম প্ৰকাৰে সম্পাদিত কৰা যাৰ বিশদ বৰ্ণন এই আধ্যাত্মিক আৰ্গলৈ দিয়া আছে। ইয়াত কৰ্ম আৰু অকৰ্মক মাত্ৰ বিভাজন কৰা হৈছে, যাক কৰ্ম কৰিবৰ সময়ত তাক শুদ্ধ দিশ দিব পৰা যায় আৰু সেই ৰাস্তায়েদি যাব পাৰে।

যস্য সৰ্বৈ সমাৰম্ভাঃ কামসঙ্কল্পবৰ্জিতাঃ।

জ্ঞানান্নিদম্ভকৰ্মাণং তমাহঃ পশুতং বুধাঃ।।১৯

অৰ্জুন। ‘যস্য সৰ্বৈ সমাৰম্ভাঃ’ যি পুৰুষৰ দ্বাৰা সম্পূৰ্ণ ফালৰ পৰা আৰম্ভ কৰা ক্ৰিয়া (য’ত আগৰ শ্লোকত কৈছে যে অকৰ্ম দেখাৰ ক্ষমতা আছিলেই কৰ্মত প্ৰবৃত্ত থকা পুৰুষ সম্পূৰ্ণ কৰ্ম কৰাজন হয়। যি জনে কৰিলে অলপো ত্ৰুটি নহয়) ‘কামসঙ্কল্পবৰ্জিতা’ ক্ৰমশঃ উৎথান হৈ হৈ ইমান সুক্ষ্ম হৈ যায় যে কামনা-বাসনা আৰু মনৰ সংকল্পৰ বিকল্পৰ পৰা ওপৰলৈ উঠি যায় (কামনা আৰু সংকল্পৰ নিৰোধ হোৱা মনৰ বিজিতাৱস্থা হয়; অতঃ কৰ্ম এনে এটি বস্তু যি এই মনৰ কামনা আৰু সংকল্প-বিকল্পৰ ওপৰলৈ উঠাই দিয়ে), সেই সময়ত ‘জ্ঞানান্নিদম্ভকৰ্মাণং’-অস্তিম সংকল্পৰো শমনৰ লগতে, যাক আমি নাজানো, যাক জানিবৰ বাবে বৈ আছো, সেই পৰমেশ্বৰ পৰমাত্মাৰ প্ৰত্যক্ষ হৈ যায়। ক্ৰিয়াত্মক পথত চলি গৈ পৰমাত্মাৰ প্ৰত্যক্ষ পৰিচয়েই হ’ল ‘জ্ঞান’। সেই জ্ঞানৰ লগত, ‘দম্ভকৰ্মাণং’-কৰ্ম সৰ্বকালৰ বাবে দম্ভ হৈ যায়। যাক পাব লগীয়া আছিলে পাই গ’ল, আগলৈ কোনো সন্তাই নাথাকিল যাক বিচাৰিম। সেই কাৰণে কৰ্ম কৰি বিচাৰিম কাক? সেই জ্ঞানৰ লগে লগে কৰ্মৰ আৱশ্যকতা সমাপ্ত হৈ যায়। এনে স্থিতিত থকাজনক বোধৰূপ মহাপুৰুষ সকলে ‘পশুত’ বুলি সম্বোধন কৰিছে। তেওঁৰ জনাটো পূৰ্ণ হ’ল। এনে স্থিতিত থকা মহাপুৰুষে কৰে কি? থাকে কেনেকৈ? তাৰ থকা-মেলাৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি কয় -

ত্যাঙ্কা কৰ্মফলাসঙ্গং নিত্যতৃপ্তো নিৰাশ্ৰয়ঃ।

কৰ্মণ্যভিপ্ৰবৃত্তোহপি নৈৰ কিঞ্চিৎকৰোতি সঃ।। ২০।।

অৰ্জুন । সেই পুৰুষ সাংসাৰিক আশ্ৰয়ৰ পৰা ৰহিত হৈ নিত্যবস্তু পৰমাত্মাতে তৃপ্ত থাকি কৰ্মৰ ফল পৰমাত্মাৰ আসক্তিকো ত্যাগ কৰি (কিয়নো পৰমাত্মা এতিয়া বেলেগ নহয়) কৰ্মত উত্তম প্ৰকাৰে লাগি থাকিলেও একোৱেই নকৰে

নিৰাশীৰ্ষতচিত্তাত্মা ত্যক্তসৰ্বপৰিগ্ৰহ ঃ।

শাৰীৰং কেৱলং কৰ্ম কুৰ্বন্নাশ্নোতি কিল্বিষম্ ॥ ২১ ॥

যি জনে অন্তঃকৰণ আৰু শৰীৰক বিজয়কৰিছে, ভোগৰ সম্পূৰ্ণ সামগ্ৰী যি জনে ত্যাগ কৰিছে, এনে আশাৰহিত পুৰুষৰ শৰীৰ মাত্ৰ কৰ্ম কৰিবলৈ দেখুৱায়। মূলত; তেওঁৰ কৰা-ধৰা একো নহয়, সেই কাৰণে পাপেও নধৰে। তেওঁ পূৰ্ণত্ব পাপ্ত কৰি লৈছে সেই কাৰণে তেওঁৰ আৱাগমনো নাথাকে।

যদৃচ্ছালাভসম্ভূটো দ্বন্দ্বাতীতো ৰিমৎসৰ ঃ

সমঃ সিদ্ধাৱসিদ্ধৌ চ কৃত্বাপি ন নিবধ্যতে ॥ ২২ ॥

নিজে যি প্ৰাপ্ত হয় তাতে সন্তুষ্ট থাকা, সুখ-দুখ, ৰাগ-দ্বেষ আৰু হৰ্ষ-বিষাদৰ দ্বন্দ্বৰ পাৰত থকা **‘বিমতসৰ’** ইৰ্ষাৰহিত তথা সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধিত সম-ভাৱ ৰাখিব পৰা পুৰুষ কৰ্ম কৰিও বন্ধনত নপৰে। সিদ্ধি অৰ্থাৎ যাক পাব লগা আছিল, সেইটো এতিয়া বেলেগ নহয়, আৰু সি কেতিয়াও বেলেগ হব নোৱাৰে, সেইকাৰণে অসিদ্ধিৰো ভয় নাই। এই দৰে সিদ্ধি আৰু অসিদ্ধিত সমভাৱ ৰখা পুৰুষ কৰ্ম কৰিও বান্ধ নাথায়। তেওঁ কেনে কৰ্ম কৰে? সেই নিৰ্দিষ্ট কৰ্ম, যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াকে পূৰণ কৈছে-

গতসঙ্গস্য মুক্তস্য জ্ঞানারস্থিতচেতস ঃ।

যজ্ঞয়াচৰত্ব কৰ্ম সমগ্ৰং প্ৰবিলীযতে ॥ ২৩ ॥

অৰ্জুন! ‘যজ্ঞয়াচৰত কৰ্ম’ -যজ্ঞৰ আচৰণেই কৰ্ম আৰু সাক্ষাৎকাৰৰ নামেই জ্ঞান। এই যজ্ঞৰ আচৰণেই কৰ্ম আৰু সাক্ষাৎ কাৰৰ নামেই জ্ঞান। এই যজ্ঞৰ আচৰণ কৰি সাক্ষাৎকাৰৰ লগে লগে জ্ঞানত স্থিত হৈ সংগ-দোষ আৰু আসক্তিৰ পৰা ৰহিত মুক্ত পুৰুষৰ সম্পূৰ্ণ কৰ্ম উত্তম প্ৰকাৰে বিলীন হৈ যায়। সেই কৰ্মই কোনো পৰিণাম নুলিয়ায়, কিয়নো কৰ্মৰ ফল পৰমাত্মা তেওঁৰ

পৰা বেলেগ নহয়। এতিয়া ফলতনো কি ফল ধৰিব? সেই কাৰণে এই মুক্ত পুৰুষৰ নিজৰ বাবে কৰ্মৰ আৱশ্যকতা সমাপ্ত হৈ যায়। তথাপিও লোক সংগ্ৰহৰ কাৰণে তেওঁলোকে কৰ্ম কৰে যদিও কৰ্মত লিপ্ত নহয়। যেতিয়া কৰ্ম কৰে, তেনেহলে লিপ্ত নহয় কিয়? ইয়াত কৈছে -

ব্ৰহ্মাৰ্পণং ব্ৰহ্মহৰিৰ্ভ্ৰহ্মাগ্নৌ ব্ৰহ্মণা হৃতম্।

ব্ৰহ্মৈৱ তেন গন্তব্যং ব্ৰহ্মকৰ্মসমাধিনা ॥ ২৪ ॥

এনে মুক্ত পুৰুষৰ সমৰ্পন ব্ৰহ্ম; হৰি মানে হৰন কৰা সামগ্ৰী ব্ৰহ্ম, অগ্নিও 'ব্ৰহ্ম' অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মৰূপ অগ্নিতে ব্ৰহ্মৰূপী কৰ্ত্তাৰদ্বাৰা যি হৰন কৰা হয় সেয়াও ব্ৰহ্ম। 'ব্ৰহ্ম কৰ্ম সমাধিনা' - যাৰ কৰ্ম ব্ৰহ্মক স্পৰ্শ কৰি সমাধিস্থ হৈ গৈছে, তাতে বিলয় হৈ গৈছে, এনে মহাপুৰুষৰ কাৰণে যি পাবলগীয়া আছিল সেইটোও ব্ৰহ্মই। তেওঁএকো নকৰে তথাপিও লোক সংগ্ৰহৰ বাবে কৰ্ম কৰে।

এইটো হ'ল প্ৰাপ্তৱান মহাপুৰুষৰ লক্ষণ, কিন্তু কৰ্মত প্ৰৱেশ কৰা প্ৰাৰম্ভিক সাধকে কি যজ্ঞ কৰে?

আগৰ আধ্যাত শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছে যে অৰ্জুন। কৰ্ম কৰা। কোন কৰ্ম? তেওঁ কলে, নিয়ত কৰ্ম- নিদ্ধাৰিত কৰা কৰ্ম। নিদ্ধাৰিত কৰ্ম কি? তেতিয়া কৈছে - 'নিয়ত কৰ্ম' অৰ্জুন। যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল কৰ্ম। এই যজ্ঞৰ অতিৰিক্ত অন্য যি কোনো কৰ্মই কৰা হয় সেই এই লোকৰে বন্ধন মাত্ৰ। কৰ্ম নহয়। কৰ্মই সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মোক্ষ দিয়ে। অতঃ 'তদৰ্থং কৰ্ম কৌশ্লেয় মুক্তসংগ সমাচৰঃ' সেই যজ্ঞৰ পূৰণৰ কাৰণে সংগদোষৰ পৰা বেলেগে থাকি উত্তম প্ৰকাৰে সংগদোষৰ পৰা বেলেগে থাকি উত্তম প্ৰকাৰে যজ্ঞৰ আচৰণ কৰা। ইয়াত এটা নতুন প্ৰশ্ন যোগেশ্বৰে দিলে যে সেইটো কি কৰ্ম যাক কৰিলে কৰ্ম কৰাৰ পৰাও পাৰ পায়? তেওঁ কৰ্মৰ বিশেষতাৰ ওপৰত জোৰ দি কলে যে যজ্ঞ আহিল কৰ পৰা? যজ্ঞই দিয়ে কি? তাৰ বিশেষতাৰ চিত্ৰণ কৰিলে; কিন্তু এতিয়া লৈকে নকলে যে যজ্ঞ কি?

এতিয়া ইয়াত সেই যজ্ঞকে স্পষ্ট কৰিছে-

ঐবমেবাপৰে যজ্ঞং যোগিনঃ পৰ্যুপাসতে।

ব্রহ্মাণ্ডাৰপৰে যজ্ঞং যজ্ঞেনৈবোপজুহুতি ॥ ২৫ ॥

আগৰ শ্লোকত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই পৰামাত্মাস্থিত মহাপুৰুষৰ যজ্ঞৰ নিৰূপণ কৰিছিল, কিন্তু অন্য যোগী যি জন এতিয়াও সেই তত্ত্বত স্থিত হোৱা নাই, ক্ৰিয়াত কৰিবপৰা আৰম্ভ কৰ পৰা কৰিব? ইয়াত কৈছে যে অন্য যোগী সকল 'দৈৱম যজ্ঞম', অৰ্থাৎ দৈবী সম্পদক নিজৰ হৃদয়ত শক্তিশালী বনাই লয়, যাৰ কাৰণে ব্ৰহ্মাৰ নিৰ্দেশ আছিল যে এই যজ্ঞৰ দ্বাৰা তোমালোকে দেৱতাৰ উন্নতি কৰা, যেতিয়াই হৃদয় দেশত দৈবী সম্পদ আৰ্জিত হব, তেতিয়াই তোমাৰ প্ৰগতি হব আৰু ক্ৰমশঃ পৰম্পৰ উন্নতি কৰি পৰম শ্ৰেয়ৰ প্ৰাপ্ত কৰা। দৈবী সম্পদৰ হৃদয় দেশত শক্তিশালী বনালে প্ৰৱেশীকা শ্ৰেণীৰ যোগীৰ যজ্ঞ হয়।

সেই দৈবী সম্পদ বহু আধ্যায়ৰ আৰম্ভনী তিনি শ্লোকত বৰ্ণনা কৰিছে, যি আছে সকলোতে মাত্ৰ মহত্ব পূৰ্ণ কৰ্তব্য ভাবি তাকে জাগৃত কৰা, তাতে লাগা। ইয়াকে ইঙ্গিত কৰি যোগেশ্বৰে কৈছে যে অৰ্জুন। তুমি বেজাৰ নকৰিবা, কিয়নো তোমাৰ দৈবী সম্পদ প্ৰাপ্ত হৈছে, তুমি মোৰ লগতে থাকা, মোৰেই শাস্বত স্বৰূপক প্ৰাপ্ত কৰিবা, কিয়নো দৈবী সম্পদ পৰম কল্যাণৰ কাৰণে হয় আৰু ইয়াৰ বিপৰীত আসুৰী সম্পদ নীচ আৰু অধম যোনিৰ কাৰণ হয়। এই আসুৰী সম্পদৰ হৰন হব ধৰে, সেইকাৰণে এই যজ্ঞ, আৰু ইয়াৰ পৰাই যজ্ঞৰ আৰম্ভ।

অন্য যোগী সকল 'দৈৱম যজ্ঞম.' পৰব্ৰহ্ম পৰমাত্মাৰূপ অগ্নিত যজ্ঞৰ দ্বাৰাই যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণই আগত কৈছে যে এই শৰীৰৰ অধিযজ্ঞ মইয়ে। যজ্ঞৰ অধিষ্ঠাতা অৰ্থাৎ যজ্ঞ যত বিলয় হয় সেই পুৰুষো মইয়ে। শ্ৰীকৃষ্ণ এজন যোগী আছিল, সদগুৰু আছিল। এই ধৰণে অন্যান্য যোগীজন ব্ৰহ্ম ৰূপী অগ্নিত যজ্ঞ অৰ্থাৎ যজ্ঞ স্বৰূপ সদগুৰুক উদ্দেশ্য কৰি যজ্ঞৰ অনুষ্ঠান কৰে, সাৰাংশত সদগুৰুৰ স্বৰূপৰ ধ্যান কৰে।

শ্ৰোত্ৰাদীনীন্দ্ৰিয়ান্যে সংযমগ্নিষু জুহবতি।

শব্দাদীঘ্ৰিয়ানন্য ইন্দ্ৰিয়গ্নিষু জুহবতি ॥ ২৬ ॥

অন্য যোগী সকলে শ্ৰোত্ৰাদি (কান, চকু, ছাল, জিভা, নাক) সকলো ইন্দ্ৰিয়ক সংযম ৰূপী অগ্নিত হৰন কৰে অৰ্থাৎ ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ বিষয়বোৰক

একত্ৰিত কৰি সংযত কৰি লয়। ইয়াত জুই নজলে। যেনেকৈ জুইত দিলে সকলো বস্তু পুৰি ছাই হয় ঠিক তেনেকৈ সংযমো এটা অগ্নিয়ে, যিয়ে ইন্দ্ৰিয় বিলাকত সম্পূৰ্ণ বহিৰ্মুখী সোঁতক জলাই দিয়ে। অন্য কিছু যোগীয়ে শব্দ আদি (শব্দ, স্পৰ্শ, ৰূপ, ৰস আৰু গন্ধ) বিষয়বোৰক ইন্দ্ৰিয়ৰূপী অগ্নিত হৰন কৰি দিয়ে অৰ্থাৎ তাৰ ভাৱনাবিলাক সলনি কৰি সাধনা যোগ্য বনাই লয়।

সাধকক সংসাৰত থাকিয়েই ভজন কৰিব লাগিব। সাংসাৰিক জনৰ ভাল-বেয়া শব্দ তেওঁ পাব। বিষয় উত্তেজক এনে শব্দবোৰ শুনাৰ লগে লগে সাধকে তাৰ অৰ্থক যোগ, বৈৰাগ্য সহায়ক, বৈৰাগ্য উত্তেজক ভাৱত পৰিবৰ্তিত কৰি ইন্দ্ৰিয়ৰূপী অগ্নিত হৰন কৰে। যেনে-এবাৰ অৰ্জুন নিজৰ চিন্তন কাৰ্য্যত লাগি আছিল। অকস্মাৎ তেওঁৰ কৰ্ণ-কুহৰত সংগীতৰ সূৰ ধ্বনিত হ'ল। তেওঁ মূৰ দাঙি চালে যে উৰ্ৱশী ঠিয় হৈ আছে, যি এজনী বেষ্যা আছিল। সকলো তেওঁৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ নাচি আছিল, কিন্তু অৰ্জুনে তেওঁক মাৰ দৃষ্টিৰে স্নেহেৰে চালে। সেই শব্দৰ ৰূপৰ পৰা পাব পৰা বিকাৰ বিলীন হৈ গ'ল। ইন্দ্ৰিয়ৰ অন্তৰালতে সমাহিত হৈ গ'ল।

ইয়াত ইন্দ্ৰিয়ই অগ্নি হ'ল। অগ্নিত দিয়া বস্তু যেনেকৈ ছাইলৈ পৰিবৰ্তন হয়, সেই প্ৰকাৰে তাৰ ভাৱ সলনী কৰি ইষ্টৰ অনুকূলত পেলালেই বিষয় উত্তেজক ৰূপ, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ আৰু শব্দত ছাই হৈ যায়, সাধকৰ ওপৰত কুপ্ৰভাৱ নপৰে। সাধক এই শব্দবোৰত ৰুচি নাৰাখে, ইয়াক গ্ৰহণ নকৰে।

এই শ্লোকত 'অপৰে', 'অন্য', শব্দ একেই সাধকৰ উচ্চ-নীচ অৱস্থাৰ পৰিচায়ক। একেই যজ্ঞ কৰ্ত্তাজনৰ উচ্চ-নীচ স্তৰ, অপৰে শব্দই বেলেগ যজ্ঞৰ কথা নুসুচায়।

সৰ্বাণীন্দ্ৰিয়কৰ্মাণি প্ৰাণকৰ্মাণি চাপৰে।

আত্মসংযমযোগাগ্নৌ জুহবতি জ্ঞানদীপিতে।। ২৭।।

এতিয়ালৈকে যোগেশ্বৰে যি যজ্ঞৰ আলোচনা কৰিলে, তাত ক্ৰমশঃ দৈবী সম্পদৰ অৰ্জন কৰা হয়, ইন্দ্ৰিয়ৰ সম্পূৰ্ণ চেষ্টাক সংযম কৰা হয়,

শক্তিশালী বিষয়, উত্তেজক শব্দ আদিকো তাৰ ভাৱ সলনী কৰি বক্ষা পাব পাৰি। ইয়াতকৈ উন্নত অৱস্থা প্ৰাপ্ত হলে অন্য যোগীজন সম্পূৰ্ণ ইন্দ্ৰিয়ৰ চেষ্টাক তথা প্ৰাণৰ কাৰ্য্যক সাক্ষাৎকৰাৰ সহিতে জ্ঞানেৰে প্ৰকাশিত পৰমাত্মা-স্থিতিৰূপী যোগাঙ্কিত আহুতি দিয়ে। যেতিয়া সংযমক ধৰাটো আত্মাৰ লগত একেই হৈ যায়, প্ৰাণ আৰু ইন্দ্ৰিয় শান্ত হৈ পৰে, সেই সময়ত বিষয়ক উদ্দিপ্ত কৰোৱা আৰু ইষ্টত প্ৰবৃত্তি দিব পৰা দুইটা সোঁতেই আত্মসাৎ হৈ যায়। পৰমাত্মাতে স্থিতি প্ৰাপ্ত হয়। যজ্ঞৰ পৰিণাম ওলাই আহে। এইটো যজ্ঞৰ অন্তিম পৰ্য্যায়। যি পৰমাত্মাক পাব লগীয়া আছিলে তাতেই স্থিতি প্ৰাপ্ত হ'ল যেতিয়া আৰু কি বাকী থাকিব? পূণৰ যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই যজ্ঞ সম্পৰ্কে বুজায় -

দ্রব্যযজ্ঞস্তপোযজ্ঞা যোগযজ্ঞাস্তথাপৰে।

স্বাধ্যায়জ্ঞানযজ্ঞাশ্চ যতয়ঃ সংশিতব্ৰতাঃ।। ২৮।।

বহুতো লোকে দ্ৰব্যযজ্ঞকৰে, অৰ্থাৎ আত্মপথত, মহাপুৰুষৰ সেৱাত দ্ৰব্য ব্যৱহাৰ কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণই আগলৈ কৈছে যে ভক্তি ভাৱেৰে পত্ৰ পুষ্প, ফল-জল যিয়েই মোক অৰ্পণ কৰা মই তাকে খাওঁ আৰু তেওঁৰ পৰম কল্যাণ সৃজন কৰিব পৰা হওঁ, এইটো এটা যজ্ঞ। প্ৰত্যেক আত্মাৰে সেৱা কৰা, পাহৰি যোৱা বিলাকক আত্মপথত অনা দ্ৰব্য-যজ্ঞ হয়। কিয়নো প্ৰকৃতিয়ে সংস্কাৰক জ্বলাই দিব পাৰে।

এই ধৰণে বহুতো পুৰুষ 'তপোযজ্ঞ' স্বধৰ্ম-পালন কৰি ইন্দ্ৰিয় বিলাকক তাপ দিয়া অৰ্থাৎ স্বভাৱৰ পৰা উৎপন্ন ক্ষমতা অনুসৰি যজ্ঞৰ বাবে নিম্ন আৰু উন্নত অৱস্থাৰ মাজতে তপস্যা কৰে। এই পথৰ কম দূৰত প্ৰথম শ্ৰেণীৰ সাধক শূদ্ৰ পৰিচাৰ্য্যাৰ দ্বাৰা বৈশ্য দৈবী সম্পদ সংগ্ৰহৰ দ্বাৰা, ক্ষত্ৰিয়ই কাম-ক্ৰোধ ইত্যাদি উন্মূলন কৰি আৰু ব্ৰাহ্মণে ব্ৰহ্মত প্ৰবেশ কৰিব পৰা যোগ্যতাৰ স্তৰত ইন্দ্ৰিয়ত তাপ দিয়ে। সকলোকে একে বিধৰ প্ৰিশ্ৰম কৰিব লগা হয়। বাস্তৱত যজ্ঞ একেটাই। অৱস্থা অনুসৰি উচ্চ-নীচ শ্ৰেণীৰে পাৰ হব লাগিব।

পূজ্য মহাৰাজজীয়ে কৈছিলে - মনৰ সৈতে ইন্দ্ৰিয় সমূহ আৰু

শৰীৰক লক্ষ্যৰ অনুৰূপত সংযম কৰাকে তপস্যা বুলি কোৱা হয়। ইহঁত লক্ষ্যতকৈ বহু দূৰত পলায়ন কৰিব, সিহঁতক একগোট কৰি এফালে লগোৱা।

বহুতো পুৰুষে যোগ-যজ্ঞ আচৰণ কৰে। প্ৰকৃতিত বিচৰণ কৰি থকা আত্মাক প্ৰকৃতিৰ সিপাৰৰ পৰামাত্মাত মিলনৰ নামেই “যোগ”। যোগৰ পৰিভাষা হ'ল আধ্যাত দ্ৰষ্টব্য। সামান্যত দুটা বস্তুৰ মিলনক যোগ বুলি কোৱা হয়। কাগজে কলমে পাই গলোঁ, কাঁহী-মেজ পালোঁ, এইটো যোগ নহল। এই বোৰ পঞ্চভূতেৰে নিৰ্মিত পদাৰ্থ। ইহঁত একেটাই দুটা নহয়। দুটা হ'ল প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ। প্ৰকৃতিত স্থিত আত্মা নিজেই শাস্ত্ৰৰূপ পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ পায়, তেতিয়া প্ৰকৃতি পুৰুষত বিলীন হৈ যায়, এয়াই যোগ। সেয়ে অনেক পুৰুষে এই মিলনৰ সহায়ক শম,দম ইত্যাদি নিয়মৰ উত্তম প্ৰকাৰে আচৰণ কৰে। যোগ-যজ্ঞ কৰাজন তথা অহিংসা আদি তীক্ষ্ণ ব্ৰতযুক্ত যত্নশীল পুৰুষ ‘স্বধ্যায় জ্ঞানযজ্ঞশচ’ নিজকে অধ্যয়ন কৰি, নিজৰ ৰূপৰ অধ্যয়ন কৰাজন জ্ঞানযজ্ঞৰে কৰ্ত্তা হয়। ইয়াত যোগৰ অংগবোৰ (যম, নিয়ম, আসন, প্ৰাণায়াম, প্ৰত্যাহাৰ, ধাৰণা, ধ্যান আৰু সমাধি) অহিংসাদি তীক্ষ্ণ ব্ৰতেৰে নিৰ্দিষ্ট কৰা হয়। বহুতো লোক স্বাধায় কৰে। কিতাপ পঢ়াতো স্বাধায়ৰে প্ৰাৰম্ভিক স্তৰ মাত্ৰ। বিশুদ্ধ স্বাধ্যায় হ'ল- নিজক অধ্যয়ন কৰা, যাৰ ফলত স্বৰূপৰ উপলব্ধি হয়, যাৰ পৰিণাম জ্ঞান অৰ্থাৎ সাক্ষাৎকাৰ।

অপানে জুহবতি প্ৰাণং প্ৰাণেহপানং তথাপৰে।

প্ৰাণাপানগতী ৰুদ্ৰাপ্ৰাণায়াম পৰায়ণাঃ ॥ ২৯ ॥

বহুতো যোগীয়ে অপান বায়ুত প্ৰাণবায়ুক হৰন কৰে, আৰু সেই ধৰণে প্ৰাণবায়ুক অপান বায়ুত হৰন কৰে। ইয়াতকৈ সুক্ষ্ম অৱস্থা প্ৰাপ্ত হলে অন্য যোগী সকলে প্ৰাণ আৰু অপান দুইটা গতিকে বোধ কৰি প্ৰাণায়াম পৰায়ণ হয়।

যাক শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰাণ-অপান বুলি কৈছে তাক মহাত্মা বুদ্ধই ‘অনাপান’ বুলি কৈছিল। ইয়াকে তেওঁ শ্বাস-প্ৰশ্বাস বুলিও কৈছে। প্ৰাণ সেই শ্বাস যাক আপুনি বাহিৰলৈ এৰি দিয়ে। যোগী সকলৰ অনুভূতিয়ে কয় যে আপুনি শ্বাসৰ লগে লগে বাহ্যিক বায়ুমণ্ডলৰ সংকল্পও গ্ৰহণ কৰে আৰু প্ৰশ্বাসত ঠিক এই

দৰে আন্তৰিক ভাল-বেয়া চিন্তণৰ চৌত খেলি থাকে। বাহ্যিক কোনো সংকল্পক গ্ৰহণ নকৰাই হ'ল প্ৰাণৰ হৰন তথা ভিতৰৰ সংকল্পক উঠিবলৈ নিদিয়া হ'ল অপানৰ হৰন। ভিতৰৰ কোনো সংকল্পইয়ো স্ফুৰিত নহয় আৰু বাহ্যিক দুনিয়াৰ চিন্তনো ভিতৰত কোনো ক্ষোভ উৎপন্ন কৰিব নোৱাৰে। এইদৰে প্ৰাণ আৰু অপান দুইটাৰে গতি সম হলে প্ৰাণৰ যাম অৰ্থাৎ নিৰোধ হৈ যায়, ইয়াকে প্ৰাণায়াম বুলি কোৱা হয়। এইটোৱে মনৰ বিজিতাৱস্থা। প্ৰাণৰ ৰোধ হোৱা আৰু মনৰ ৰোধ হোৱা একে কথা।

প্ৰত্যেক মহাপুৰুষে এই প্ৰকৰণকে লৈছে। বেদত ইয়াৰ উল্লেখ আছে- **‘চত্বাৰি বাক্ পাৰমিতা পদানি’**(ঋগ্বেদ ৰযৰছ্ছ্ৰ্য্যছ্ছ্ৰপ্ত অথৰ্ববেদ জ্বায়ৰজ্বয়চচ্ছ্ৰ ইয়াকে পূজ্য মহাৰাজ জী কৈছিলে “হয়, একেই নাম চাৰি শ্ৰেণীৰে জপ কৰা হয়, বৈখৰি, মধ্যমা, পশ্চ্যন্তী আৰু পৰা। নামৰ এনে ধৰণে উচ্চাৰণ হৈ আছে যে আপুনিও শুনি আছে বাহিৰত থকা জনেও শুনি আছে। এনে ব্যক্ত নামক বৈখৰি বুলি কোৱা হয়। মধ্যমা অৰ্থাৎ মধ্যম সূৰত জপ কৰা, যাক মাত্ৰ আপুনিহে শুনিছে, ওচৰত থকা ব্যক্তিয়ে উচ্চাৰণ শুনা নাই। এই উচ্চাৰণ কৰ্ণৰ পৰা হয়। লাহে লাহে নামৰ ধ্বনী বৈ যায়, সোঁত বৈ যাব ধৰে। সাধনা আৰু সুস্থ হলে পশ্চ্যন্তী অৰ্থাৎ নাম দেখাৰ অৱস্থা প্ৰাপ্ত হয়, তেতিয়া নামৰ জপ কৰিব লগীয়া নহয়। এই নামেই শ্বাসত সোমাই পৰে। মনক দ্ৰষ্টা ৰূপত সজাই দিয়া হয়, দেখি থাকে যে এই শ্বাসে কি কয়? শ্বাস কেতিয়া হয় প্ৰশ্বাস কেতিয়া হয়? কি কয়?” মহাপুৰুষ সকলে কয় যে এই শ্বাস-প্ৰশ্বাসে নামৰ বাহিৰে আৰু একো নকয়। সাধকে নামৰ জপ নকৰে, মাত্ৰ শ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ লগত উঠা ধ্বনীহে শুনে, শ্বাসক দেখি পায়, সেই কাৰণে ইয়াক পশ্চ্যন্তী বুলি কোৱা হয়।

পশ্চ্যন্তীত মনক দ্ৰষ্টা ৰূপে সাজি ঠিয় কৰিব লগীয়া হয়, কিন্তু সাধনা আৰু উন্নত হলে শুনিবও নালাগে। এবাৰ সূৰতত পেলাই দিলেই নিজেই শুনি পাব। জপক নজপক নিজেই জপা হয়, না নিজেই জপে, না মনক শুনাবলৈ বাধ্য কৰায়, এনেকুৱা নহয় যে জপৰ আৰম্ভই কৰাইনাই আৰু হৈ গল অজপা। যদি কোনোবাই জপৰ আৰম্ভ কৰাই নাই, তেতিয়াহলে অজপা নামৰ কোনো বস্তুৱেই তেওঁৰ ওচৰত নাই অজপাৰ অৰ্থ হ'ল, মই জপা নাই কিন্তু জপে

মোক এৰা নাই। এবাৰ মাত্ৰ সুৰতত নাম লগাই দিয়া তেতিয়া জপ বৈ থাকিব আৰু অনবৰত চলি থাকিব। এই স্বাভাৱিক জপৰ নামেই হ'ল অজপা আৰু এইটোৱে হ'ল 'পৰাবানীৰ জপ' এইটোৱে প্ৰকৃতিক তত্ত্বৰ সিপাৰৰ পৰমাত্মাত প্ৰৱেশ কৰায়। ইয়াৰ আগত বানীত কোনো পৰিবৰ্ত্তন নথাকে। পৰমৰ দিকদৰ্শন কৰাই তাতেই বিলীন হৈ যায়, সেই কাৰণে ইয়াক পৰা বুলি কোৱা হয়।

প্ৰস্তুত শ্লোকত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই মাত্ৰ শ্বাসৰ ওপৰত ধ্যান দিবলৈ কৈছে, আগলৈ গৈ স্বয়ং ওঁ জপৰ ওপৰত জোৰ দিছে। গৌতম বুদ্ধইও অনাপন সতীত শ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ আলোচনা কৰিছিল। মূলতঃ সেই মহাপুৰুষ সকলে কি কব বিচাৰিছে? মূলতঃ আৰম্ভনীত বৈখৰি, তাৰ পিছত মধ্যমা আৰু তাতকৈ উন্নত হ'লে জপৰ পশ্চ্যন্তী অৱস্থাত শ্বাসক ধৰিব পৰা যায়। সেই সময়ত জপ শ্বাসত মিলি যায়, আকৌ জপ কি? তেতিয়াতো মাত্ৰ শ্বাসকে দেখা যায়। সেই কাৰণ প্ৰাণ-অপান মাত্ৰ কৈ 'নাম জপা' এনেকৈ কোৱাই নাই, কাৰণে যে কবলৈ কোনো অৱশ্যকতা নাই। যদি কয় তেতিয়া ৰাস্তা হেৰাই তলৰ শ্ৰেণীলৈ অৱনমিত হব। মহাত্মা বুদ্ধ 'গুৰুদেৱ ভগৱান' তথা প্ৰত্যেক মহাপুৰুষ যি বোৰ এই ৰাস্তায়েদি পাৰ হৈ গ'ল সকলোৱে একেটা কথাকে কলে। বৈখৰি আৰু মধ্যমা নাম-জপৰ প্ৰৱেশ দ্বাৰ হয়। পশ্চ্যন্তীৰ পৰাই নামত প্ৰৱেশ হয়। পৰাত নাম ধাৰাবাহিক হৈ যায়, য'ত জপেও লগ নেৰে।

মন শ্বাসৰ লগত সংযুক্ত আছে। যেতিয়া শ্বাসত দৃষ্টি পৰিব, শ্বাসত নাম লয় হব, ভিতৰৰ পৰা কোনো সংকল্পৰ উত্থানও নহয় আৰু বাহিৰৰ বায়ু মণ্ডলৰ সংকল্পও ভিতৰলৈ প্ৰৱেশ নকৰে। এইটোৱে হ'ল মনৰ বিজয় অৱস্থা। ইয়াৰ লগতে যজ্ঞৰ পৰিণাম ওলাই আহে।

অপৰে নিয়তাহাৰাঃ প্ৰাণান্‌প্ৰাণেষু জুহবতি।

সৰ্বেহপ্যেতে যজ্ঞবিদো যজ্ঞক্ষপিতকল্মষা।। ৩০।।

দ্বিতীয়ত নিয়মিত আহাৰ কৰাজনে প্ৰাণক প্ৰাণতে হৰন কৰে। 'পূজ্য মহাৰাজজীয়ে কৈছিল "যোগীৰ আহাৰ দৃঢ়, আসন দৃঢ় আৰু নিদ্ৰা দৃঢ় হোৱা উচিত।" আহাৰ বিহাৰত নিয়ন্ত্ৰণ অতি আৱশ্যক। এনে বহুতো যোগী প্ৰাণক হৰন কৰি দিয়ে অৰ্থাৎ শ্বাস ললেও ধ্যান কেন্দ্ৰিত কৰি ৰাখে, প্ৰশ্বাসত ধ্যান

নিদিয়ে। শ্বাস আহিল তেতিয়া শুনিলে ‘ওঁ’, পূণৰ শ্বাস হ’ল শুনিলে ‘ওঁ’। এইদৰে যজ্ঞৰ দ্বাৰা পাপ নষ্ট কৰাজন এই সকলো পুৰুষেই যজ্ঞক জনা সকল। এই নিৰ্দিষ্ট বিধিৰ দ্বাৰা যৰ পৰাই যজ্ঞ কৰা হওক সকলোৱেই যজ্ঞৰ জ্ঞাতা। এতিয়া যজ্ঞৰ পৰিনাম কয়-

যজ্ঞশিষ্টামৃতভূজো যান্তি বন্দা সনাতনম্।

নায়ং লোকোহন্ত্যযজ্ঞস্য কুতোহন্যঃ কুৰুসত্তম।। ৩১।।

কুৰুশ্ৰেষ্ঠ অৰ্জুন। **‘যজ্ঞশিষ্টামৃতভূজো’** যজ্ঞই যাৰ সৃষ্টি কৰে, যি অৱশেষ এৰি দিয়ে, সেয়া অমৃত। যাক প্ৰত্যক্ষ ভাৱে জনাই হ’ল জ্ঞান। সেই জ্ঞানামৃতক ভোগ কৰাজন অৰ্থাৎ প্ৰাপ্তকৰা জন যোগীজন **‘যান্তি বন্দা সনাতনম্’** শাস্ত্ৰত সনাতন পৰব্ৰহ্মক প্ৰাপ্ত কৰে। যজ্ঞ এনে এটা বস্তু, যি পূৰ্ণ হলেই সনাতন পৰব্ৰহ্মত প্ৰবেশ কৰাই দিয়ে। যজ্ঞ নকৰিলে কি আপত্তি আছে? শ্ৰীকৃষ্ণই কয় যে যজ্ঞৰহিত পুৰুষক পূণৰ এই মনুষ্যলোকত অৰ্থাৎ মানৱশৰীৰ পৰ্য্যন্ত সুলভ নহয়, আকৌ অন্য লোক কেনেকৈ সুখদায়ী হব? তেওঁলোকৰ কাৰণে নিম্ন যোনী বিলাক সুৰক্ষিত হৈ থাকে, তাৰ বাদে একো নাপায়। সেয়ে যজ্ঞ কৰাটো মনুষ্য মাত্ৰৰ কাৰণে নিতান্তই আৱশ্যক।

এবং বহুৱিধা যজ্ঞা বিততা দ্মণো মুখে।

কৰ্মজাঘিদ্ধি তান্‌সৰ্বানৈৰং জ্ঞাত্বা বিমোক্ষ্যসে।। ৩২।।

এই ধৰণে উপৰোক্ত বহু প্ৰকাৰৰ যজ্ঞ বেদৰ বাণীত উল্লেখ আছে, ব্ৰহ্মৰ মুখেৰে বিস্তাৰিত হৈ আছে। প্ৰাপ্তীৰ পশ্চাত মহাপুৰুষ সকলৰ শৰীৰক পৰব্ৰহ্ম ধাৰণ কৰি লয়। ব্ৰহ্মৰ পৰা অভিন্ন থকা সেই মহাপুৰুষ সকলৰ বুদ্ধি মাত্ৰ যন্ত্ৰৰ দৰে হৈ থাকে। তেওঁৰ দ্বাৰা ব্ৰহ্মই কয়। তেওঁলোকৰ বাণীত এই যজ্ঞবোৰৰ বিস্তাৰ কৰা হৈছে। এই সকলো যজ্ঞকেই তুমি কৰ্মৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বুলি জানা। ইয়াকেই আগতো কৈছিলো, তেওঁলোক এই প্ৰকাৰে ত্ৰিণ্ডাঅক ভাৱে চলিছে বুলি জানিলে (এতিয়া কোৱা হৈছিল যে যজ্ঞ কৰি যাৰ পাপ নষ্ট হৈ গৈছে, তেওঁৰে যজ্ঞৰ যথার্থ জ্ঞাতা) অৰ্জুন। তুমি সংসাৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত হৈ যাবা। ইয়াত যোগেশ্বৰে স্পষ্ট কৰি দিলে কৰ্ম, যাৰদ্বাৰা উপৰোক্ত যজ্ঞ পূৰ্ণ হয়।

এতিয়া যদি দৈবী সম্পদৰ আৰ্জন, সদৃগুৰুৰ ধ্যান, ইন্দ্ৰিয়ৰ সংযম, শ্বাসক প্ৰশ্বাসত হৰন, প্ৰশ্বাসক শ্বাসত হৰন প্ৰাণ-অপানৰ গতিৰ নিৰোধ খেতি কৰিলেহে হয়, বেপাৰ-চাকৰী অথবা ৰাজনীতি কৰিলে যদি হয় তেতিয়া হলে আপুনি কৰক। যজ্ঞ এনেকুৱা এটা ক্ৰিয়া যাৰ পূৰ্ণ হলেই তৎক্ষণাৎ পৰব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ কৰাই দিয়ে। বাহ্যিক কোনো কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা আপুনি যদি তৎক্ষণাৎ ব্ৰহ্মত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰে তেতিয়া হলে কৰক।

মূলতঃ এই সকলোখিনি যজ্ঞই চিন্তনৰ অন্তঃক্ৰিয়া হয়, **আৰাধনাৰে চিত্ৰণ**, যাৰ দ্বাৰা আৰাধ্য দেৱ বিদিত হৈ যায়। যজ্ঞ সেই আৰাধ্যৰ ওচৰলৈ নিয়া নিৰ্ধাৰিত প্ৰক্ৰিয়া বিশেষ। এই যজ্ঞ শ্বাস-প্ৰশ্বাস, প্ৰাণায়াম ইত্যাদি যি ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সম্পন্ন হয়, সেই কাৰ্য্য প্ৰণালীৰ নামেই কৰ্ম। কৰ্মৰ শুদ্ধ অৰ্থ হ'ল 'আৰাধনা', 'চিন্তন'।

প্ৰায়ে লোকে কয় যে সংসাৰত যি কোনো কাম কৰা হয়, সেয়াই হ'ল 'কৰ্ম'। কামনা ৰহিত হৈ কিবা কৰাই হ'ল নিষ্কাম কৰ্মযোগ। কোনোবাই কয় যে অধিক লাভৰ বাবে বিদেশী বস্ত্ৰ বেচে তেতিয়া আপুনি হ'ল সকামী। দেশ-সেৱাৰ কাৰণে স্বদেশী বেচিলে, তেতিয়া হৈ গ'ল নিষ্কাম কৰ্মযোগ। নিষ্ঠা সহকাৰে চাকৰী কৰিলে, লাভ-লোকচানৰ চিন্তা নকৰাকৈ বেপাৰ কৰিলে তেতিয়া হৈ গ'ল নিষ্কাম কৰ্মযোগ। জয়-পৰাজয়ৰ পৰা মুক্তহৈ যুদ্ধ কৰিলে, নিৰ্বাচন খেলিলে, হৈ গ'ল নিষ্কৰ্মী? মৰিলেতো মুক্তি হৈ যাব। মূলত কিন্তু এনেকুৱা একো নহয়, যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই স্পষ্ট ভাষাত কৈ দিছে যে এই নিষ্কাম কৰ্মত নিৰ্দ্ধাৰিত ক্ৰিয়া একেটাই। অৰ্জুন। তুমি নিৰ্দ্ধাৰিত কৰ্মকে কৰা। যজ্ঞৰ প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল কৰ্ম। যজ্ঞ কি? শ্বাস-প্ৰশ্বাসৰ হৰন ইন্দ্ৰিয়বোৰৰ সংযম, যজ্ঞস্বৰূপ মহাপুৰুষৰ ধ্যান, প্ৰাণায়াম, প্ৰাণৰ নিৰোধ। এইটোৱে মনৰ বিজিতাৱস্থা। মনৰ প্ৰসাৰেই জগত। শ্ৰীকৃষ্ণৰ শব্দতেই সেই পুৰুষ সকলৰ দ্বাৰা চৰাচৰ জগত ইয়াতেই জিকি লৈছে, যাৰ মন সমত্ৰত স্থিত আছে। মনৰ সমত্ৰ আৰু জগতক জিকাত কি সম্বন্ধ আছে বাৰু? যদি জগতকেই জিকা হ'ল তেতিয়া ৰ'ল ক'ত? তেতিয়া কয় যে সেই ব্ৰহ্ম নিৰ্দোষ আৰু সম আছে, এই ফালে মনও নিৰ্দোষ আৰু সমত্ৰ স্থিতিপ্ৰাপ্ত হৈ গ'ল, সেয়ে সি ব্ৰহ্মত স্থিত হৈ গ'ল।

সাৰাংশত মনৰ প্ৰসাৰণেই জগত। চৰাচৰ জগত হৱন সামগ্ৰীৰ ৰূপত আছে। মনৰ সম্পূৰ্ণ নিৰোধ হলেই জগতৰ নিৰোধ হৈ যায়। মনৰ নিৰোধৰ লগতে যজ্ঞৰ পৰিণামো ওলাই যায়। যজ্ঞই যাৰ সৃষ্টি কৰে, সেই জ্ঞানামৃত পান কৰোতা জন পুৰুষ সনাতন ব্ৰহ্মত প্ৰবিষ্ট হৈ যায়। এই সকলো যজ্ঞ ব্ৰহ্মস্থিত মহাপুৰুষসকলৰ বাণীৰ দ্বাৰা কোৱা হৈছে। এনে নহয় যে বেলেগে বেলেগে সম্প্ৰদায়ৰ সাধকে বেলেগে বেলেগে যজ্ঞ কৰে আনকি এই সকলো যজ্ঞ একেই সাধকৰ উচ্চ-নীচ অৱস্থাহে। এই যজ্ঞ যাৰ দ্বাৰা হবলৈ ধৰিলে, তাৰ ক্ৰিয়াৰ নামেই কৰ্ম। সম্পূৰ্ণ গীতাত এনেকুৱা এটাও শ্লোক নাই যে যি সাংসাৰিক কাৰ্য্য বেপাৰক সমৰ্থন কৰিছে।

প্ৰায় যজ্ঞৰ নাম ললে মানুহ বিলাকে বাহিৰতে যজ্ঞ-বেদী এটা বনাই, তিল, যৱ ঘি ইত্যাদি লৈ স্বাহা বুলি হৱন আৰম্ভ কৰি দিয়ে। এইটো এটা ফাকিবাজি। দ্ৰব্য-যজ্ঞ বেলেগে আছে, যাক শ্ৰীকৃষ্ণই কেবাবাৰো কৈছে, কিন্তু পশু-বলি, বস্তু-দাহ ইত্যাদিৰ লগত ইয়াৰ কোনো সম্বন্ধ নাই।

শ্ৰেয়ান্দ্ৰব্যময়াদ্যজ্ঞাজ্ঞানযজ্ঞঃ পৰন্তপ।

সৰ্বং কৰ্মাখিলং পাৰ্থ জ্ঞানে পৰিসমাপ্যতে ॥ ৩৩ ॥

অজুন! সাংসাৰিক দ্ৰব্যৰ দ্বাৰা সিদ্ধহোৱা যজ্ঞৰ অপেক্ষা জ্ঞান-যজ্ঞ(যাৰ পৰিণাম জ্ঞান (সাক্ষাৎকাৰ) যজ্ঞই যাৰ সৃষ্টি কৰে, সেই অমৃততত্ত্বক জনাৰ নামেই হ'ল জ্ঞান এনে যজ্ঞ) শ্ৰেয়স্কৰ হয়, পৰম কল্যাণকাৰী হয়। হে পাৰ্থ! সম্পূৰ্ণ কৰ্ম জ্ঞানতে শেষ হৈ যায়। -উত্তম প্ৰকাৰে সমাহিত হৈ যোৱা। জ্ঞান যজ্ঞৰেই অন্তিম কাল। তাৰ পিছত কৰ্ম কৰিলেও কোনো লাভ নাই আৰু কৰ্ম নকৰিলেও সেই মহাপুৰুষৰ কোনো ক্ষতি নহয়।

এই দৰে ভৌতিক দ্ৰব্যৰে হোৱা যজ্ঞও যজ্ঞই হয়, কিন্তু সেই যজ্ঞৰ তুলনাত, যাৰ পৰিণাম সাক্ষাৎকাৰ সেই জ্ঞান -যজ্ঞৰ অপেক্ষা অত্যন্তই কম। আপুনি কোটিৰ হৱন কৰিব পাৰে, শ শ যজ্ঞ বেদী বনাই লৈ, সৎপথত বহুতো দ্ৰব্য লগাব পাৰে, সাধু-সন্ত মহাপুৰুষৰ সেৱাত দ্ৰব্য লগাব পাৰে, কিন্তু এই জ্ঞান-যজ্ঞৰ অপেক্ষা অত্যন্তই কম। মূলতঃ যজ্ঞ হ'ল শ্বাস-প্ৰশ্বাস, ইন্দ্ৰিয়ক সংযম কৰা, মনৰ নিৰোধ কৰা, যেনেদৰে শ্ৰীকৃষ্ণই অলপতে কৈছিল। এই

যজ্ঞৰ প্ৰাপ্ত কত হব? তাৰ বিধি কৰ পৰা শিকিব পাৰি? মন্দিৰ ,মছজিদ
গিৰ্জাঘৰত পাবনে বা কিতাপত পাব? তীৰ্থ যাত্ৰাত পাবনে বা গা-ধুলে পাব?
শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- নহয়, তাৰ এটা সূত্ৰ আছে সেইটো হল, তত্বস্থিত মহাপুৰুষ,
যেনেকৈ -

তদ্বিদ্ধি প্ৰণিপাতেন পৰিপ্ৰশ্নেন সেরয়া ।

উপদেক্ষ্যন্তি তে জ্ঞানং জ্ঞানিনস্তত্বদৰ্শিনঃ ॥ ৩৪ ॥

সেই কাৰণে অৰ্জুন ! তুমি তত্বদৰ্শী মহাপুৰুষৰ ওচৰলৈ গৈ উত্তম
প্ৰকাৰে প্ৰণাম কৰি (দণ্ডৱত্ প্ৰণাম কৰি, অহংকাৰ ত্যাগকৰি, শৰণ লৈ) উত্তম
প্ৰকাৰে সেৱা কৰি, নিষ্কপট ভাৱেৰে প্ৰশ্ন কৰি তুমি জ্ঞানক জানি লোৱা । তেওঁ
তত্বজনা জ্ঞানীজনে তোমাৰ বাবে সেই জ্ঞানৰ উপদেশ কৰিব, সাধনা পথত
চলাব । সমৰ্পিত ভাৱেৰে সেৱা কৰিলেহে এই জ্ঞান শিকাৰ ক্ষমতা পাব ।
তত্বদৰ্শী মহাপুৰুষ পৰমতত্ব পৰমাত্মাৰ প্ৰত্যক্ষ দিক্‌দৰ্শন লাভ কৰোঁতা ।
তেওঁ যজ্ঞৰ বিধি বিশেষৰ জ্ঞাতা আৰু তেৱে আপোনাকো শিকাব । যদি অন্য
যজ্ঞ হ'ল হেঁতেন, তেতিয়া হলে জ্ঞানীতত্বদৰ্শীৰ কি আৱশ্যকতা আছিল ?

স্বয়ং ভগৱানৰ সন্মুখতেই তো অৰ্জুন ঠিয় হৈ আছিল । ভগৱানে
তেওঁক তত্বদৰ্শীৰ ওচৰলৈ কিয় পঠিয়াইছে? বস্তুতঃ শ্ৰীকৃষ্ণ এজন যোগী
আছিল । তেওঁৰ ভাৱ এইটোৱেই যে আজিতো অনুৰাগী অৰ্জুন মোৰ সন্মুখত
উপস্থিত আছে , ভৱিষ্যতত অনুৰাগী সকলৰ যাতে ভুল হৈ নাযাওক যে
শ্ৰীকৃষ্ণতো গলেই, এতিয়া কাৰ শৰণলৈ যোৱা হয়? সেই কাৰণে তেওঁ স্পষ্ট
কৰি দিছে যে তত্বদৰ্শীৰ ওচৰলৈ যোৱা । সেই জ্ঞানীজনে তোমাক উপদেশ
দিব । আৰু -

যজ্জ্ঞাত্বা ন পুনৰ্মোহমেৰং যাস্যসি পাণ্ডৱ ।

যেন ভূতান্যশেষেণ দক্ষ্যস্যাগ্ন্যান্যথো ময়ি ॥ ৩৫ ॥

সেই জ্ঞানক তেওঁৰ পৰা বুজিলে তুমি পূণৰ কেতিয়াও মোহ প্ৰাপ্ত
নহবা । তেওঁ দিয়া জ্ঞানৰ দ্বাৰাই তেওঁৰ লগতে চলি তুমি নিজৰ আত্মাৰ অন্তৰ্গত
সকলো ভূতক দেখিবলৈ পাবা অৰ্থাৎ সকলো প্ৰাণীতেই এই আত্মাৰ প্ৰসাৰ

দেখিবা। যেতিয়া সৰ্বত্ৰত একেই আত্মাৰ প্ৰসাৰ দেখাৰ ক্ষমতা প্ৰাপ্ত কৰিবা, তাৰ পিছত তুমি মোতেই প্ৰৱেশ কৰিবা। সেয়ে সেই পৰমাত্মাক পোৱাৰ সাধনা **‘তত্ত্বস্থিত মহাপুৰুষৰ’** দ্বাৰাই হয়। জ্ঞানৰ সম্বন্ধত, ধৰ্ম আৰু শাস্ত্ৰত সত্যৰ সম্বন্ধত শ্ৰীকৃষ্ণৰ দৰে কোনো তত্ত্বদৰ্শীক সোধাৰ বিধান আছে।

অপি চেদসি পাপেভ্যঃ সৰ্বেভ্যঃ পাপকৃত্মাঃ।

সৰ্বং জ্ঞানপ্লৱেনৈৰ বৃজিনং সন্তুৰিষ্যসি ॥ ৩৬ ॥

যদি তুমি সকলো পাপীতকৈ অধিক পাপী, তথাপিও জ্ঞানৰূপী নৌকাৰ দ্বাৰা সকলো পাপৰ পৰা নিঃসন্দেহে উত্তম প্ৰকাৰে পাৰ হৈ যাবা। ইয়াৰ অৰ্থ আপুনি এনেকৈ নলব যে বহুত পাপ কৰিও কেতিয়াবা পাৰ হৈ যাম। শ্ৰীকৃষ্ণই এইটো বুজাব বিচাৰিছে যে কৰবাত আপুনি ভ্ৰমত নপৰক যে ‘মইতো মহাপাপী, মই পাৰ নহওৱেই’ - এনে ভাৱ যাতে নাহে সেই কাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণই উৎসাহ আৰু আশ্বাসন দি কৈছে সকলো পাপীতকৈও অধিক পাপ কৰা জন হলেও তত্ত্বদৰ্শীৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত জ্ঞানৰূপী নৌকাৰ দ্বাৰা তুমি নিঃসন্দেহে সম্পূৰ্ণ পাপক উত্তম প্ৰকাৰে পাৰ কৰিব পাৰিবা। কেনে প্ৰকাৰে -

যথৈধাংসি সমিদ্বোহগ্নিৰ্ভস্মসাৎকুৰুতেহৰ্জুন।

জ্ঞানাগ্নিঃ সৰ্বকৰ্মাণি ভস্মসাৎকুৰুতে তথা ॥ ৩৭ ॥

অৰ্জুন! যিদৰে জ্বলিথকা জুইয়ে ইন্ধনক ভস্ম কৰি দিয়ে, ঠিক সেইদৰে জ্ঞানৰূপী অগ্নিয়ে সম্পূৰ্ণ কৰ্মক ভস্ম কৰি দিয়ে। এইটো জ্ঞানৰ প্ৰবেশিকা নহয়, যৰ পৰা যজ্ঞত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰি বৰধঃ এই জ্ঞান অৰ্থাৎ সাক্ষাৎকাৰৰ অন্তিম চিত্ৰণ, যত প্ৰথমে বিজাতীয় কৰ্মবোৰ ভস্ম হৈ যায় আৰু পুণৰ প্ৰাপ্তীৰ লগে লগে চিন্তন কৰ্মও তাতে বিলয় হৈ যায়। যাক পাবলগীয়া আছিলে, পোৱাজনে জ্ঞানীয়ে সম্পূৰ্ণ শুভাশুভ কৰ্মৰ অন্ত কৰি লয়। সেই সাক্ষাৎকাৰ হব কোন ঠাইত? বাহিৰত হবনে ভিতৰত? ইয়াত কৈছে -

ন হি জ্ঞানেন সদৃশং পবিত্ৰমিহ ৰিদ্যতে।

তৎস্বয়ং যোগসংসিদ্ধঃ কালেনাত্মনি ৰিন্দতি ॥ ৩৮ ॥

এই সংসাৰত জ্ঞানৰ সমান প্ৰিয় কৰিব পৰা বস্তু নিঃসন্দেহে একোৱেই নাই। সেই জ্ঞান (সাক্ষাৎকাৰ) তুমি স্বয়ং (অন্য নহয়) যোগৰ পৰিপক্ক অৱস্থাত (আৰম্ভনিত নহয়) নিজৰ আত্মাৰ তন্তুৰ্গত হৃদয়-দেশতে অনুভৱ কৰিবা, বাহিৰত নহয়। সেই জ্ঞানৰ দেশতে অনুভৱ কৰিবা, বাহিৰত নহয়। সেই জ্ঞানৰ কাৰণে কি যোগ্যতা লাগিব? যোগেশ্বৰে কৈছে -

শ্ৰদ্ধাৰাঞ্জলভতে জ্ঞানং তৎপৰঃ সংযতেन्द्रিয়ঃ ।
জ্ঞানং লব্ধ্বা পৰাং শাস্তিমচিৰেণাধিগচ্ছতি ॥ ৩৯ ॥

শ্ৰদ্ধাৱান, জিজ্ঞাসু তথা সংযত ইन्द्रিয় পুৰুষেহে জ্ঞান প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰিব। তাৰ সহিত জিজ্ঞাসু নাই, তেতিয়া তত্বদৰ্শীৰ শৰণত গলেও জ্ঞান প্ৰাপ্ত নহয়। শ্ৰদ্ধা মাত্ৰ হলে নহব। শ্ৰদ্ধাৱান কম প্ৰয়ত্নশীলও হব পাৰে। সেয়ে মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা নিৰ্দিষ্ট পথত তৎপৰতাৰে আগবাঢ়ি যোৱাৰ-একান্ত আৱশ্যক হয়। তাৰ লগতে সম্পূৰ্ণ ইन्द्रিয় সমূহৰ সংযম অনিবাৰ্য। যি জন কামনাৰ পৰা বিৰত নাথাকে, তেওঁৰ কাৰণে সাক্ষাৎকাৰ(জ্ঞানপ্ৰাপ্তী) কঠিন। মাত্ৰ শ্ৰদ্ধাৱান, আচৰণৰত, সংযত ইन्द्रিয় পুৰুষেই জ্ঞান প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰে। জ্ঞান প্ৰাপ্ত কৰি তেওঁ তৎক্ষণাৎ পৰম শাস্তি প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰে, যাৰ পাছত পাবলৈ আৰু একো বাকী নাথাকে, এইয়ে হ'ল অস্তিম শাস্তি। পুনৰ তেওঁ কেতিয়াও অশান্ত নহব। আৰু যত শ্ৰদ্ধা নাই -

অজ্ঞশ্চাশ্ৰদ্ধখানশ্চ সংশয়াত্মা বিনশ্যতি ।
নায়ং লোকোহস্তি ন পৰো ন সুখং সংশয়াত্মনঃ ॥ ৪০ ॥

অজ্ঞানী যি যজ্ঞৰ বিধি বিশেষৰ পৰা অনভিজ্ঞ আৰু শ্ৰদ্ধাহীন তথা সংশয়যুক্ত পুৰুষ এই পৰমার্থ পথৰ পৰা ভ্ৰষ্ট হৈ যায়, তাৰ ভিতৰতো সংশয় মুক্ত পুৰুষেতো সুখো নাপায়, ন পুনৰ মনুষ্য শৰীৰ ন পৰমাত্মাই পায়। সেয়ে তত্বদৰ্শী মহাপুৰুষৰ ওচৰলৈ গৈ এই পথৰ সংশয়ৰ নিবাৰণ কৰিব লাগে নহলে সেই বস্তুৰ পৰিচয় কেতিয়াও পোৱা নাযায়। তেতিয়া হলে কোনে পায় ?

যোগসন্ন্যস্তকৰ্মাণং জ্ঞান সত্ৰিচ্ছন্নসংশয়ম্ ।
আত্মৱন্তং ন কৰ্মাণি নিৰঞ্জন্তি ধনুঞ্জয় ॥ ৪১ ॥

যাৰ কৰ্ম যোগ দ্বাৰা ভগৱানত সমাহিত হৈ গৈছে যাৰ সম্পূৰ্ণ সংসয় পৰমাত্মাৰ প্ৰত্যক্ষ সাক্ষাৎ কাৰৰ দ্বাৰা নষ্ট হৈ গৈছে, পৰমাত্মাৰ লগত সংযুক্ত এনে পুৰুষক কৰ্মই নেবান্ধে। যোগৰ দ্বাৰাই কৰ্মৰ শমন হৈ গৈছে। জ্ঞানেৰে সংসয় নষ্ট হৈ গৈছে। সেই কাৰণে শ্ৰীকৃষ্ণই কয়-

তস্মাদজ্ঞানসম্ভূতং হৃৎস্থং জ্ঞানাসিনাত্মনঃ।

ছিত্ত্বেনং সংশয়ং যোগমাতিষ্ঠোত্তিষ্ঠ ভাৰত।। ৪২।।

সেই কাৰণে ভৰতবংশী অৰ্জুন! তুমি যোগত স্থিত হোৱা আৰু অজ্ঞানৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা হৃদয়ত থকা নিজৰ সংশয়ক জ্ঞানৰূপী তৰোৱালেৰে কাটা। যুদ্ধৰ কাৰণে ঠিয় হোৱা। যেতিয়া সাক্ষাৎকাৰৰ বাধক সংশয় শত্ৰু মনৰ ভিতৰত থাকে, তেতিয়া বাহিৰত কোনে কাৰ লগত যুদ্ধ কৰিব? বস্তুত : যেতিয়া আপুনি চিন্তন পথত অগ্ৰসৰ হয়, তেতিয়া সংশয়ৰ পৰা উৎপন্ন বাহ্যিক প্ৰবৃত্তিবোৰ বাধাৰ ৰূপত ঠিয় হোৱাটো স্বাভাৱিক। ইহঁতে শত্ৰুৰ ৰূপত ভয়ংকৰ আক্ৰমণ চলায়। সংশয়ৰ লগতে যজ্ঞৰ বিধি বিশেষৰ পৰা আচৰণ কৰি থাকিলেও এই বিকাৰবোৰৰ পৰা পাৰ পাবলৈ যুদ্ধ কৰিব লাগে, যাৰ পৰিণাম পৰম শান্তি। এয়েই অন্তিম বিজয়, যাৰ পিছত পৰাজয় নাই।

নিষ্কৰ্ষ

এই আধ্যায়ৰ অৰম্ভনীতে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে এই যোগৰ আৰম্ভনীত মই সূৰ্য্যৰ প্ৰতি কৈছিলো। সূৰ্য্যই মনুক আৰু মনুৱে ইক্ষ্বাকুৰ প্ৰতি কৈছিল আৰু ৰাজৰ্ষি সকলে জানিলে। মই অথবা অব্যক্ত স্থিতিৱালাই কলোঁ। মহাপুৰুষো অব্যক্ত স্থিতিথকা। শৰীৰতো তেওঁলোকৰ থকা ঘৰহে। এনে মহাপুৰুষৰ বাণীত পৰমাত্মাই প্ৰবাহিত হৈ থাকে। এনে কোনো মহাপুৰুষৰ যোগ সূৰ্য্যৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয়। সেই পৰম প্ৰকাশ ৰূপৰ প্ৰচাৰ সুৰাৰ অন্তৰালতে থাকে, সেই কাৰণে সূৰ্য্যৰ প্ৰতি কলে। শ্বাসত সঞ্চাৰিত হৈ তেওঁ সংস্কাৰ ৰূপত আহিলে। সুৰতত সঞ্চিৎ হৈ থাকিলে সময় হলে সেয়েই মনত সংকল্প হৈ আহে। তাৰ মহত্ব বুজিপালে মনত সেই বাক্যৰ প্ৰতি জাগৃত হয় আৰু যোগে কাৰ্য্যৰূপ লয়। ক্ৰমশঃ উন্নতি কৰি এই যোগ খান্দি-সিদ্ধীৰ

ৰাজৰ্ষিত্ব শ্ৰেণীলৈকে পাবৰ সময়ত নষ্ট হোৱাৰ স্থিতি প্ৰাপ্ত হয়, কিন্তু যি প্ৰিয় ভক্ত, অনন্য সখা, তেওঁক মহাপুৰুষেই চলাই লৈ যায়। অৰ্জুনে প্ৰশ্ন কৰিছিল আপোনাৰ জন্মতো এতিয়া হৈছে। যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণেই কৈছিল যে অব্যক্ত, অবিনাশী, অজন্মা আৰু সম্পূৰ্ণ ভূত জগতত প্ৰবাহিত হৈ থাকিলেও আত্ম-মায়া, যোগ-প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা নিজৰ ত্ৰিগুণময়ী প্ৰকৃতিৰ বশত মই প্ৰকট হওঁ। প্ৰকট হৈ কৰে কি? সাধ্য বস্তুৰ পৰিত্ৰাণ দিবলৈ, তথা যাৰ দ্বাৰা দুষিত উৎপন্ন হয় তাক বিনাশ কৰিবলৈ, পৰমধৰ্ম পৰমাত্মাক স্থিৰ কৰিবলৈ মই আৰম্ভণীৰ পৰা শেষলৈকে নিজকে সৃষ্টি কৰোঁ। মোৰ সেই জন্ম আৰু কৰ্ম দিব্য হয়। তাক মাত্ৰ তত্বদৰ্শীয়েহে জানে। ভগৱানৰ অবিভাৰতো কলিয়ুগৰ অৱস্থাৰ পৰাই হৈ যায়, যদি প্ৰকৃত মনোযোগেৰে লাগিছে; কিন্তু প্ৰাথমিক অৱস্থাৰ সাধকে সেইটো বুজি নেপাই যে এইটো ভগৱানে কৈ আছে নে এনে সংকেত হৈ আছে। আকাশৰ পৰানো কোনে মাতে? ‘মহাৰাজজীয়ে’ কৈছিল যে যেতিয়া ভগৱানে কৃপা কৰে; আত্মাৰ সাৰথী হৈ থাকে তেতিয়া খন্ডাৰ পৰা, গছৰ পৰা, পাতৰ পৰা, শূন্যৰ পৰা, সকলো স্থানৰ পৰাই কথা পাতে আৰু পৰিচালনা কৰে, উত্থান হৈ হৈ যেতিয়া পৰমতত্ব পৰমাত্মা বিদিত হৈ যায়, তেতিয়া স্পৰ্শৰ লগতে তেওঁক স্পষ্টকৈ বুজা যায়। সেই কাৰণে অৰ্জুন ! মোৰ সেই স্বৰূপক তত্বদৰ্শী সকলে দেখা পায় আৰু মোক বুজি, পায় তেতিয়াই তেওঁলোক মোতেই প্ৰবিষ্ট হৈ যায় যৰ পৰা পুনৰ অহা যোৱা কৰিব নালাগে।

এই ধৰণে তেওঁ ভগৱানৰ আবিৰ্ভাৱৰ বিধি কলে যে তেওঁ কোনো অনুৰাগীৰ হৃদয়তহে আবিৰ্ভাৱ হয়, বাহিৰত কেতিয়াও নহয়। শ্ৰীকৃষ্ণেই কৈছে যে মোক কৰ্মই বান্ধি নাৰাখে আৰু এই স্তৰৰ বিষয়ে যিয়ে জানে তেওঁকো কৰ্মই নাবান্ধে। এইটো বুজি পায়েই মুমুক্শু পুৰুষ সকলে কৰ্মৰ আৰম্ভ কৰিছিল যে এই স্তৰ বুজি পালেতো শ্ৰীকৃষ্ণ নিচিনা, তেনেকৈ সেই স্তৰক জনা মহাপুৰুষ আৰু জানি ললে মুমুক্শু অৰ্জুনৰ নিচিনা। এই উপলব্ধি নিশ্চিত আছে, যদি যজ্ঞ কৰা হয়। যজ্ঞৰ স্বৰূপ কলে, যজ্ঞৰ পৰিণাম পৰম তত্ব, পৰম শাস্তি বুলি কলে। সেই জ্ঞান পালে ক’ত? তাৰ কাৰণে কোনো তত্বদৰ্শী ওচৰলৈ যোৱা আৰু তেওঁৰ বিধি জানি কৰি লোৱা, যাৰ ফলত সেই মহাপুৰুষ অনুকূল হৈ যায়।

যোগেশ্বৰে স্পষ্ট কৰি দিছে যে সেই জ্ঞান তুমি নিজে আচৰণ কৰি

পাবা, অন্যৰ আচৰণত তুমি নাপাবা। তাকো যোগৰ সিদ্ধিৰ কালতহে প্ৰাপ্ত হব, আৰম্ভনীত নহয়। সেই জ্ঞান (সাম্ৰাজ্যকাৰ) হৃদয় দেশতহে হয়, বাহিৰত নহয়। শ্ৰদ্ধাৰান, কৰ্মতৎপৰ, সংযত ইন্দ্ৰিয় আৰু সংশয়ৰহিত পুৰুষ হে ইয়াৰ পাবৰ যোগ্য। সেয়ে হৃদয়ত স্থিত নিজৰ সংশয়ক বৈৰাগ্যৰ তৰোৱালেৰে কাটা। এইটো হৃদয়-দেশৰ যুদ্ধ। বাহ্যিক যুদ্ধৰ লগত গীতাত উল্লেখিত যুদ্ধৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।

এই আধ্যাত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই মুখ্য ৰূপত যজ্ঞৰ স্বৰূপ স্পষ্ট কৰিলে যে যজ্ঞ যাৰ দ্বাৰা পূৰা হয়, সেই কৰাৰ (কাৰ্য্য প্ৰণালী)ৰ নামেই কৰ্ম। কৰ্মক উওম প্ৰকাৰে এই আধ্যাত স্পষ্ট কৰি দিছে, সেয়ে

ওঁ তৎসৎ ইতি শ্ৰীমদ্ভগৱত গীতা সুনিষত্‌সু ব্ৰহ্মবিদ্যায়াং যোগশাস্ত্ৰে শ্ৰীকৃষ্ণাৰ্জুন সংবাদে “যজ্ঞকৰ্ম স্পষ্টীকৰণ” নামচতুৰ্থোহধ্যায়ঃ ॥ ৮ ॥

এই ধৰনে শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতাৰূপী উপনিষদ তথা ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা যোগশাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু অৰ্জুনৰ সংবাদত ‘যজ্ঞকৰ্ম-স্পষ্টীকৰণ’ নামৰ চতুৰ্থ আধ্যায় পূৰ্ণ হ’ল।

ইতি শ্ৰীমৎ পৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দ কৃতে শ্ৰীমত্‌ভগৱত গীতায়ঃ ‘যথার্থ-গীতা’ ভাষ্য ‘যজ্ঞকৰ্ম-স্পষ্টীকৰণ’ নামৰ চতুৰ্থ আধ্যায় ॥ ৮ ॥

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥